

Leonarda Rożek

**Edukacja przyrodnicza
w przedszkolu
z elementami ekologii**

SZCZECIN 2011

Autor

dr Leonarda Rożek

Recenzent

prof. zw. dr hab. Krystyna Iwan

Projekt okładki

Milena Kozłowska

Redakcja techniczna i korekta

Anna Worach, Justyna Jankowska

© Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część publikacji nie może być reprodukowana ani przekazywana w żadnej postaci – elektronicznej, drogą fotokopii, nagrań ani innej, bez pisemnego zezwolenia właścicieli praw autorskich. Szczecin 2010.

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Publikacja jest finansowana z projektu *Szansa na przyszłość. Studia Edukacja przedszkolna i wczesnoszkolna* współfinansowanego z Unii Europejskiej ze środków Europejskiego Funduszu Społecznego w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007-2013, Poddziałanie 3.3.2.

ISBN 978-83-61082-56-9

Nakład 100 egz.

Wydawca

Szczecińska Szkoła Wyższa Collegium Balticum

ul. Mieszka I 61C

71-011 Szczecin

Druk

volumina.pl Daniel Krzanowski

ul. Ks. Witolda 7-9

71-063 Szczecin

SPIS TREŚCI:

SŁOWO WSTĘPNE	5
ROZDZIAŁ 1. PODSTAWOWE TERMINY EDUKACJI PRZYRODNICZEJ I EKOLOGICZNEJ	9
1.1. Pojęcie edukacji.....	10
1.2. Przyroda jako środowisko edukacyjne	12
1.3. Ekologia i edukacja ekologiczna.....	18
1.4. Wiedza, świadomość, wyobraźnia, kultura ekologiczna.	24
1.5. Skażenie i ochrona środowiska przyrodniczego	28
ROZDZIAŁ 2. CELE, TREŚCI, METODY, ZASADY I FORMY EDUKACJI EKOLOGICZNEJ I PRZYRODNICZEJ W PRZEDSZKOLU....	33
2.1. Cele edukacji ekologicznej w przedszkolu	34
2.2. Cele edukacji przyrodniczej w przedszkolu.....	42
2.3. Treści przyrodniczo – ekologiczne w przedszkolu	48
2.4. Metody aktywizujące w edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu	58
2.5. Zasady edukacji przyrodniczo - ekologicznej	66
2.6. Formy edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu.....	71
2.7. Pomoce dydaktyczne w edukacji przyrodniczo – ekologicznej	90
BIBLIOGRAFIA.....	97

SŁOWO WSTĘPNE

„Pozwólmy dzieciom doświadczać po omacku, wydłużać swoje korzenie, eksperymentować i drażnić, dowiadywać się i porównywać, [...] pozwólmy wyruszyć w podróż odkrywcze – czasem trudne – ale pozwalające znaleźć taki pokarm, jaki będzie dla nich pożyteczny” (Celestyn Freinet)¹.

Od wielu lat obserwuje się – nie tylko w naszym kraju, ale i na świecie – degradację środowiska naturalnego, w którym żyje człowiek. Dewastacja przyrody osiągnęła obecnie alarmujące rozmiary, co przyczyniło się do podjęcia szeroko zakrojonych działań w celu zatrzymania tego procesu. Niszczenie powietrza, wody, gleby, lasów zagraża całej ludzkości nie tylko obecnie, ale i w przyszłości. Potrzeba ochrony środowiska przyrodniczego jest wynikiem uświadczenia szerokiej rzeszy ludzi o zagrożeniach, jakie niesie cywilizacja oraz różne formy jej działalności. Wobec powyższego, ochrona przyrody stała się obiektem oddziaływań przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Ważną rolę odgrywa zapoczątkowana w przedszkolu edukacja przyrodniczo – ekologiczna. To właśnie na tym etapie, poprzez budzenie świadomości, kształtowane jest u dziecka poczucie odpowiedzialności za stan środowiska przyrodniczego.

W przedszkolu można znaleźć wiele okazji do rozbudzania wrażliwości przyrodniczej i ekologicznej. Edukacja ta opiera

¹ I. Konopnicka, *Edukacja środowiskowa dzieci w wieku przedszkolnym w opinii nauczycieli*, [w:] E. Smak (red.), *Nauczyciel w edukacji przedszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2006, s. 127.

się na zaznajamianiu dzieci ze światem roślin i zwierząt, a także z przyrodą nieożywioną. Dziecko uczy się dostrzegać i przeżywać piękno krajobrazu przyrodniczego, a także obcować z przyrodą. Kształtuje się u niego szacunek i wrażliwość do przyrody, uczy się racjonalnego korzystania z jej zasobów oraz dążenia do kontaktu z czystym środowiskiem.

Niniejszy skrypt skierowany jest do studentów kierunków pedagogicznych, którzy przygotowują się do pracy z małymi dziećmi. Zawiera on zagadnienia teoretyczne, dotyczące edukacji środowiskowej i ekologicznej w przedszkolu oraz propozycje metodycznych rozwiązań.

Reforma oświaty z 1999 roku nie tylko wprowadziła wiele zmian w organizacji szkolnictwa w Polsce, ale także zmieniła podejście do edukacji, w tym do edukacji przyrodniczej. Podkreśliła w szczególności integralność wychowania z wiedzą i rozwijaniem umiejętności dzieci, których nie wolno od siebie oddzielać, gdyż wiedza oparta jest na doświadczeniu, a doświadczenie sprzyja rozwojowi umiejętności. Wszystkie te działania muszą być wpisane w system wartości, jaki wyznawany jest przez dane środowisko.

Dziecko przedszkolne „myśli” w szczególności oczami, uszami, rękoma, sercem i zdobywa podstawowe wiadomości o otaczającej je rzeczywistości obserwując otoczenie podczas swoich działań. Zdecydowana większość wiedzy nabywa w toku działań spontanicznych, niecelowych, w procesie niezamierzonego, okolicznościowego uczenia się. W wieku przedszkolnym obserwuje się również uczenie celowe,

zamierzone, dzięki któremu dziecko przyswaja określony system wiadomości odzwierciedlających ważne związki i zależności jakiejś dziedziny rzeczywistości.

Zgodnie z powyższym, zainteresowań ekologiczno – przyrodniczych nie można pozostawić wyłącznie przypadkowi. Potrzebny jest zamierzony i systematyczny proces kierowany przez nauczyciela, ponieważ dzieci rozwijają się wyłącznie w wyniku bardzo dobrze przemyślanej pracy wychowawczej i w wyniku świadomych działań nauczyciela przedszkola, skierowanych na pobudzanie dziecka do działania, a także na kontrolę aktywności dzieci².

dr Leonarda Rożek

² A. Budniak, *Edukacja społeczno – przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym*, Impuls, Kraków 2009, s. 14.

ROZDZIAŁ 1.

PODSTAWOWE TERMINY EDUKACJI PRZYRODNICZEJ I EKOLOGICZNEJ

Środowisko, jako pojęcie prawne, jest ogółem elementów przyrodniczych (powierzchnia Ziemi wraz z glebą, kopaliny, wody, powietrze, świat roślinny i zwierzęcy, krajobraz), znajdujących się zarówno w stanie naturalnym, jak i przekształconych w wyniku działalności człowieka³.

Dziecko jest częścią przyrody. Bez środowiska przyrodniczego człowiek nie jest w stanie przeżyć, gdyż większość swoich potrzeb zaspokaja w kontekście z nią. Nie możemy nie oddychać powietrzem albo zastąpić wody nawet najlepszym specyfikiem. Ingerencja w naturalne procesy coraz częściej tak bardzo zakłóca równowagę ekosystemu, że zagrożone są nie tylko zwierzęta czy rośliny, ale również sam człowiek. Zatem edukacja ekologiczna, a w szczególności edukacja dzieci i młodzieży, jest potrzebą chwili. To właśnie oni, za kilka czy kilkanaście lat, będą podejmować decyzje, które zaważą na środowisku przyrodniczym. I staną się również, w procesie socjalizacji, wzorem dla własnych dzieci⁴.

³ J. Strzałko, T. Mossor – Pietraszewska (red.), *Kompendium wiedzy o ekologii*. PWN, Warszawa 2003, s. 264.

⁴ R. Kulik, *Jak kształtować postawy proekologiczne. Trening grupowy w edukacji proekologicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2001, s. 9-11.

1.1. Pojęcie edukacji

Przyroda jest dla dziecka w wieku przedszkolnym najłatwiej dostępnym i niewyczerpalnym źródłem przeżyć, wiedzy i bezpośrednich doświadczeń. Wszelkie zjawiska i procesy w przyrodzie mogą być niezastąpionym bodźcem do wszechstronnego rozwoju dziecka. Naturalne predyspozycje małych dzieci, ich ciekawość świata, odwaga poznawania wszystkiego co je otacza, sprzyjają również poznawaniu przyrody, nie tylko ożywionej, ale i nieożywionej. Według Einsteina, intuicja odgrywa podstawową funkcję we wczesnym etapie formułowania naukowych praw i teorii⁵.

Aby określić znaczenie terminów: edukacja przyrodnicza, edukacja ekologiczna, należy na wstępie zdefiniować czym w ogóle jest edukacja.

Człowiek w trakcie swojego rozwoju przejawia określoną aktywność, a także podlega celowym i niecelowym wpływom środowiska, w którym żyje. Jedną z podstawowych form działalności człowieka jest edukacja, której efektem jest określony poziom i charakter wiedzy jaką zdobędzie.

Edukacja (*łac. educatio* – wychowanie; *educio* – wprowadzić, wyciągać, poprowadzić, wychować) jest procesem permanentnego uczenia się człowieka przez całe życie⁶. Pojęcie ‘edukacji’ obejmuje zespół wielowymiarowych działań oraz procesów, służących wychowaniu i kształceniu osób czy grup

⁵ B. G. Kuźniecowa, *Albert Einstein*, PWN Warszawa 1966

⁶ *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom I, Wydawnictwo ŻAK, Warszawa 2003, s. 905.

społecznych. Spełnia ona dwie podstawowe funkcje. Jedną z nich jest uspołecznianie jednostki, wdrażanie jej do czynienia zdolną do kontrolowania emocjonalności w sposób społecznie uznawany, do stawania się członkiem grupy społecznej, do rozwiązywania konfliktów. Druga funkcja, wyzwalająca, polega na uwalnianiu osób od dominacji społecznej i środowiskowej, do rozpoznawania nieprawomocnych roszezeń w środowisku życia człowieka, by umożliwić im rozwijanie własnego sprawstwa oraz skierowanie się ku nowej jakości życia i istnienia ludzkiego. Edukacja z jednej strony jest czynnikiem tożsamości jednostki, z drugiej zaś warunkiem twórczego rozwoju⁷. Edukacja w ujęciu ogólnym jest działaniem realizowanym przez szersze społeczeństwo dla realizacji potrzeb indywidualnych i społecznych, które są ukierunkowane na budowanie mocnych podstaw dla życia. Ponadto skierowana jest na harmonijny i prawdziwy rozwój człowieka, w celu likwidowania biedy, wykluczenia społecznego czy ucisku.

Edukacja przedszkolna (*ang. pre-school education*) jest rozumiana jako „poziom inicjacyjny nauczania i wychowania zorganizowanego i zaprojektowanego dla wprowadzenia małych dzieci do środowiska szkolnego, mający służyć budowie pomostu między domem, a atmosferą instytucji szkolnej. Jest niewidzialną klamrą budującą pomost pomiędzy przeszłością, a przyszłością. Edukacja przedszkolna realizuje te same zadania co pozostałe szczeble edukacji, tyle że na

⁷ *Encyklopedia...*, op. cit., s. 905-906.

niższym poziomie, który jest zrozumiały dla małych dzieci⁸.

W niniejszych rozważaniach przyjąłam, że edukacja to „ogół wpływów na jednostki i grupy ludzkie, sprzyjające takiemu ich rozwojowi i wykorzystaniu pożądaných możliwości, aby w maksymalnym stopniu stały się świadomymi i twórczymi członkami wspólnoty społecznej, narodowej, kulturowej oraz aby stały się zdolne do aktywnej samorealizacji własnej tożsamości, do rozwijania własnego ja, poprzez podejmowanie działań ponadosobistych, poprzez utrzymywanie ciągłości własnego ja w toku spełniania zadań dalekich. Edukacja to prowadzenie drugiego człowieka i jego własna aktywność w osiągnięciu pełnych i swoistych dlań możliwości⁹. Edukacja może być świadoma i celowa ale również nieintencjonalna, może odbywać się z interwencją innych ludzi i różnych instytucji, jak i w wyniku autoedukacji.

1.2. Przyroda jako środowisko edukacyjne

Mówiąc za D. Gellnerową i M. Machiewicz – Adamus, przyroda „to drzewa i kwiaty i liście, i woda. Motyl nad łąką, biała stokrotka, Przyroda jest wokół, wszędzie ją spotkasz! ... Ptak rozśpiewany, grające świerszcze... Powiedzcie proszę, co jeszcze? Co jeszcze?”¹⁰.

⁸ *Encyklopedia...*, op. cit., s. 952.

⁹ W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1981, s. 66.

¹⁰ E. J. Frątczakowie, *Kącik przyrody w wychowaniu przedszkolnym*, WSiP Warszawa 1991, s. 15.

Chcąc edukować dzieci przez przyrodę, nie można ograniczyć się tylko i wyłącznie do przyrody ożywionej. Dlatego też niezbędnym jest wyjaśnienie pojęć wchodzących w zakres edukacji przyrodniczej.

Człowiek żyje w środowisku. Obejmuje ono swoim zasięgiem wszystkie rzeczy i zjawiska, które występują we wszechświecie i znajdujące się wokół każdego organizmu. W związku z tym środowisko człowieka „jest układem elementów przyrodniczych i wytworzonych przez niego stosunków społecznych i kulturowych. Przy czym te ostatnie obejmują technikę, naukę i sztukę”¹¹.

Przyroda jako środowisko edukacyjne ma ogromne znaczenie w życiu dziecka. Jest ona wielokierunkowym a zarazem bardzo silnym elementem osobotwórczym w ontogenezie, a zwłaszcza w jej początkowych fazach¹².

Czym jest przyroda? Przyroda jest to świat organizmów wraz z ich środowiskiem życia. W skład przyrody wchodzi obiekty, procesy i różnorodne zjawiska przyrodnicze, które człowiek bada, opisuje, zmienia poprzez użytkowanie. Składnikami przyrody są atmosfera, gleba, woda, rośliny, zwierzęta, jeziora, rzeki, morza, lasy, jak również zachodzące w nich zjawiska i procesy¹³.

¹¹ E. J. Frątczakowie, *Kącik...*, s. 12.

¹² J. Frątczak, *Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nieszkolnej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995, s. 13.

¹³ *Uniwersalna encyklopedia szkolna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s.383.

„Przyroda składa się z organizmów (biosfery), powietrza (atmosfery), wody (hydrosfery) i ziemi (litosfery)”¹⁴.

Z pojęciem przyroda wiąże się ściśle pojęcie środowisko. Czym ono jest? Brzeziński definiuje środowisko człowieka jako „ogół elementów naturalnych, w mniejszym lub większym stopniu przetworzonych przez człowieka, składających się w danym miejscu i czasie na biologiczne warunki życia ludzkiego”¹⁵. Natomiast elementy środowiska dzielą się na naturalne czyli przyrodnicze oraz społeczne. Naturalnym środowiskiem człowieka jest ogół elementów, które powstały samodzielnie w naturze, ale także w mniejszym czy większym stopniu przekształcone zostały przez gospodarczą działalność ludzi. Należą do nich flora, fauna, zasoby wodne i mineralne, składniki powietrza, czynniki klimatyczne i meteorologiczne, ukształtowanie terenu, a także dźwięki. Do elementów środowiska społecznego zalicza się te elementy środowiska naturalnego, które zostały przekształcone przez człowieka, np. rzeźby drewniane, celowo ukształtowana konfiguracja terenu, pyły, dymy¹⁶.

Środowisko przyrodnicze składa się z przyrody ożywionej, i przyrody nieożywionej. W skład przyrody ożywionej wchodzi drobnoustroje, zwierzęta, rośliny, a także człowiek. Przyroda nieożywiona to: wierzchnia warstwa skorupy ziemskiej, zbiorniki wodne, dolna część atmosfery, a także techniczne

¹⁴ E.J. Frątczakowie, *Kącik...*, op. cit., s. 12.

¹⁵ J. Frątczak, *Świadomość ekologiczna...*, op. cit., s. 13.

¹⁶ E. J. Frątczakowie, *Ochrona i kształtowanie środowiska w edukacji dzieci przedszkolnych*. Warszawa 1987, s. 7.

wytwory człowieka. Przyroda ożywiona funkcjonuje w związku z przyrodą nieożywioną¹⁷.

Środowisko przyrodnicze zatem złożone jest z dużej liczby obiektów i zjawisk, które znacznie różnią się od siebie swoistymi cechami i wzajemnymi relacjami. Dlatego też jest bogatym źródłem bodźców oddziałujących na wszystkie zmysły człowieka, a zwłaszcza na słuch, wzrok i powonienie. Wobec powyższego, środowisko przyrodnicze jest środkiem edukacji w każdej fazie rozwoju człowieka – szczególnie w najwcześniejszym okresie życia dziecka. Człowiek tworząc i posługując się mową czerpie materiał do nowych rozmyślań, bada otaczający go świat przyrodniczy. Środowisko celowo przygotowane przez człowieka może stanowić cenne miejsce do edukacji, która daje możliwość doświadczenia, obserwacji oraz zajęć praktycznych. Obiekty przyrodnicze mogą stanowić tu miejsca organizowania zabaw i gier. Przyroda jest miejscem poznawania i środkiem kształcącym spostrzeganie, uwagę, myślenie, szacunek dla piękna, wrażliwość estetyczną, a także miejscem eksperymentowania oraz ochrony i przekształcania.

Środowisko przyrodnicze w obecnych czasach zmienia się znacznie szybciej, jednocześnie wywierając znaczący wpływ na człowieka. Nie jest ono jedynie czynnikiem rozwoju fizycznego, biologicznego, społecznego czy ekonomicznego, ale także elementem rozwoju osobistego człowieka, jak również źródłem zaspokojenia jego pragnień miłości i opiekuńczości.

Jednym z istotnych problemów we współczesnym świecie

¹⁷ E. J. Frątczakowie, *Ochrona...*, s. 12-13.

jest ochrona naturalnego środowiska przyrodniczego. Człowiek, który początkowo współżył z przyrodą w symbiozie, wraz z rozwojem cywilizacji zaczął ją przekształcać według własnego uznania. Jednak to przekształcanie doprowadziło do dewastacji naturalnego środowiska bytowania. Dlatego też niezmiernie ważna stała się ochrona przyrody i przywrócenie równowagi ekologicznej.

Umiejętność współżycia człowieka z przyrodą należy zaszczipać dzieciom od najwcześniejszych lat. Aby ją szanowały, muszą ją wcześniej poznać. Proces poznawania przyrody przez dzieci oraz jej ochrony nie jest procesem jednorazowym, ale wymaga dużej świadomości nauczycieli w tym zakresie. Człowiek, wg Jana Pawła II, powinien być opiekunem i stróżem przyrody, a nie bezwzględny jej eksploatatorem¹⁸.

Świat przyrody jest dla dzieci w wieku przedszkolnym niezmiernie interesującym obiektem. Szuman twierdził, że „wiadomości z przyrody najbardziej odpowiadają sposobom myślenia dziecka”, dlatego też obserwacja jest nieodzowną formą obcowania z przyrodą a ciągły z nią kontakt – naturalnym dążeniem dziecka do rozwoju¹⁹.

Środowisko przyrodnicze składa się z wielu obiektów i zjawisk, które znacznie różnią się od siebie swoistymi cechami i relacjami. Jest ono bogatym źródłem bodźców, które

¹⁸ J. Grzesica, *Ochrona naturalnego środowiska człowieka – problem teologiczny – moralny*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 1989, s. 156.

¹⁹ M. Studzińska, *Dzieci przedszkolne poznają przyrodężywioną*, WSiP, Warszawa 1989, s. 18.

oddziaływują na różne zmysły dziecka: zwłaszcza na słuch, wzrok i powonienie. Jeśli nie uda nam się wyrobić w dziecku szacunku dla przyrody to tylko do czasu będzie bolał je „pot wyrobnika i głód rówieśnik, niedola dręczonego konia czy zarzynanej kury”. Nie będzie mu bliski pies i ptak, nie równy motyl i kwiat, w kamyku i muszelce nie odnajdzie brata²⁰. Jednak celowo zorganizowane lub przygotowane przez człowieka środowisko przyrodnicze może stanowić miejsce edukacji, będące obiektem obserwacji, doświadczeń oraz zajęć praktycznych.

W edukacji, poprzez przyrodę i wiedzę o przyrodzie można kształtować w człowieku wiele postaw: wrażliwość, szacunek, racjonalne i oszczędne korzystanie z zasobów natury oraz dążenie do kontaktów z otoczeniem. Środowisko przyrodnicze jest bardzo złożone, zatem ma wielorakie znaczenie dla człowieka. Można wyróżnić znaczenie wychowawcze, estetyczne, etyczne, zdrowotne, rekreacyjne czy gospodarcze. W zależności od tego, z jakimi wartościami będzie się utożsamiał uczestnik edukacji przyrodniczej i w jakim zakresie będzie przyjmował za swoje wartości mu przekazywane, tak będzie zachowywał się w przyszłości wobec przyrody.

Świat przyrody jest niezmiernie tajemniczy. Nawet jeśli myślimy, że jest on w dużej mierze odkryty, to żyjąc w nim nieustannie wciąż odkrywamy go na nowo. W interakcji z pięknem przyrody dziecko może uczyć się obserwować,

²⁰ J. Korczak, *Wybór pism*, t. 3, Warszawa 1958, s. 399.

zbierać, poszukiwać, badać, doświadczać, eksperymentować, dzięki czemu może w pełni poznać świat, coraz bardziej przywiązywać się do miejsca, w którym żyje i cenić przeogromne bogactwo Ziemi.

Zadania:

1. *Zdefiniowanie pojęć: atmosfera, hydrosfera, litosfera. Fitosfera, zoosfera oraz ukazanie ich cech charakterystycznych.*
2. *Przygotowanie planszy dydaktycznej ukazującej różne elementy środowiska przyrodniczego.*
3. *Jak wytłumaczyć dzieciom współzależność w świecie przyrody? Proszę znaleźć proste przykłady występowania tej współzależności.*

1.3. Ekologia i edukacja ekologiczna

Najogólniej można powiedzieć, że ekologia (gr. *oikos* – dom, środowisko, miejsce życia; *oikos logos* – nauka o domu, czyli o środowisku życia), to „dziedzina biologii badająca wzajemne stosunki między organizmami, a otaczającym je środowiskiem”²¹. Natomiast na środowisko każdego organizmu składa się to wszystko, co wywiera na nie jakiś wpływ, bez względu na to, czy jest to przyroda żywa, czy też nieożywiona.

Twórcą pojęcia *ekologia* był niemiecki uczony Ernest Haeckel, który w latach sześćdziesiątych XX w. utworzył je z dwóch greckich słów: *ekios* i *logos*. Jednakże dla Haeckla

²¹ G. Kutylowska, *Ekologia w przedszkolu. Program edukacji ekologicznej ze scenariuszami zajęć*, Wydawnictwo „Didasko”, Warszawa 1996, s. 11.

ekologia była nauką zajmującą się zwierzętami, które organizują swoje siedlisko lub domostwo²². Obecnie uznaje się ekologię jako naukę o gospodarce w przyrodzie²³.

Inną definicję ekologii przytacza Mierzwiński, mówiąc: „jest to nauka badająca zależności między organizmami roślinnymi i zwierzęcymi, a otaczającym je środowiskiem”²⁴. Rozumienie pojęcia ekologii jest bardzo szerokie. Niezmiernie ciekawą, a zarazem jasno wskazującą na własne cele jest następująca definicja: „ekologia oznacza ciebie i świat, w którym żyjesz – powietrze, którym oddychasz, żywność, którą spożywasz, twe środowisko ludzkie, twój styl życia”²⁵.

Czas, w którym przyszło nam żyć charakteryzuje się szybką falą zagrożeń ekologicznych, co ma przeogromny wpływ na jakość i zdrowie życia człowieka. Z tego względu należy zrobić wszystko, aby wykształcić u dzieci nową postawę intelektualno – moralną, która przyczyni się w przyszłości do wzięcia odpowiedzialności za własny los, jak i za los kolejnych pokoleń oraz wszystkich istot żyjących na Ziemi.

Człowiek musi być świadomy konieczności budowania nowej cywilizacji, która będzie w sposób zdecydowany oparta na ekorozwoju. U podstaw ekorozwoju leży edukacja

²² S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN Warszawa 1969, s. 158.

²³ P. Tobera, *Kryzys środowiska – kryzys społeczeństwa*, Warszawa 1987, s. 104.

²⁴ A. Mierzwiński, *1000 słów o ekologii i ochronie środowiska*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 1991, s. 5.

²⁵ A. M. Łupina, *Ekologia czy pesymizm końca XX wieku*, Wydawnictwo Epoka, Warszawa 1992, s. 4.

ekologiczna, tzn. „takie kształtowanie stosunków przyrodniczych i społecznych, które tworzą właściwe warunki życia dla całej ludzkości”²⁶. W tym znaczeniu edukacja ekologiczna jest trwałym procesem, w czasie którego człowiek i szerokie społeczeństwo przyswajają sobie wiedzę, wartości, nabywają umiejętności i doświadczeń, a także kształcą wolę indywidualnego i zbiorowego działania w celu ochrony środowiska. Taka edukacja wymaga rzetelnej, przyrodniczej wiedzy oraz nowej hierarchii wartości w interakcji człowiek – przyroda – środowisko²⁷.

W innym ujęciu, edukacja ekologiczna (*ang. environmental education*), określana zamiennie jako edukacja środowiskowa, jest ogółem czynności i procesów pedagogicznych umożliwiających ludziom orientację w otaczającej rzeczywistości przyrodniczej i wpływających na ich stosunek do otaczającego środowiska. Pojęcie to zaczęło funkcjonować w 1969 roku od ogłoszenia słynnego raportu Thanta, w którym wskazano na zagrożenia dla życia ludzkiego i groźbę klęski ekologicznej spowodowanej nadmiernym rozwojem cywilizacji²⁸.

Przez edukację ekologiczną rozumiemy także „kształcenie wiedzy, umiejętności teoretycznych, praktycznych, a także rozwijanie wrażliwości i emocjonalnej chęci działania na rzecz

²⁶ A. Komorowska-Zielony, *Twórcze działanie przyrodnicze i matematyczne w edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008, s. 16.

²⁷ Ibidem, s. 16-17.

²⁸ *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 1, Wydawnictwo ŻAK, Warszawa 2003, s. 910-911.

ochrony środowiska, jego kształtowania. Edukacja ekologiczna powinna sięgać korzeniami procesu wychowawczego. Pozytywny i odpowiedzialny stosunek do przyrody powinien stać się trwałym elementem systemu wartości kształtującego moralność człowieka”²⁹. Edukacja ekologiczna jest potrzebą chwili, której odbiorcami są nie tylko ludzie dorośli, ale również dzieci. To właśnie one w niedalekiej przyszłości będą podejmowały decyzje, których konsekwencje będą miały bezpośrednie odniesienie do środowiska przyrodniczego. W 1999 roku w Polsce wdrożona została reforma oświaty, która zwróciła szczególną uwagę na edukację środowiskową na wszystkich poziomach kształcenia, w tym również w przedszkolu. Edukacja środowiskowa skierowana jest nie tylko na ukształtowanie spójnego systemu wiedzy, ale również pewnych wartości, którymi dziecko będzie się kierowało w późniejszym, dorosłym życiu.

W edukacji ekologicznej można wyodrębnić trzy podstawowe nurty. Jednym z nich jest **nurt konserwatywny**, który opiera się w szczególności na nauce o Ziemi i zakłada przekazywanie szerokiej i rzetelnej wiedzy o przyrodzie, nie biorąc pod uwagę kontekstu społecznego i gospodarczego. Przyroda w tym ujęciu jest rozumiana jako środek służący zaspokajaniu potrzeb biologicznych i kulturowych człowieka, a w celu jej ochrony należy zmodyfikować prawo i wykształcić moralny stosunek człowieka do przyrody.

Drugim nurtem jest **nurt radykalny**, który zakłada

²⁹ J. Frątczak, *Świadomość...*, op. cit., s. 144.

bezpośredni kontakt z przyrodą, kosztem gruntownej wiedzy o środowisku przyrodniczym. Stosunek człowieka do przyrody ma być pełen miłości i szacunku.

Najbardziej popularnym w edukacji ekologicznej jest **nurt umiarkowany**, który łączy wiedzę z wychowaniem. Według tej idei edukacja środowiskowa ma na celu kształtowanie prawidłowych relacji człowieka z przyrodą i szerokim społeczeństwem, dostarcza szerokiej wiedzy o środowisku, wpływa na wyobraźnię, rozbudza sumienie ekologiczne, uwrażliwia na piękno i bogactwo natury, uczy odpowiedzialności za wszystkie dokonywane zmiany w przyrodzie, rozwija umiejętności i wolę działania na rzecz szeroko pojętego środowiska³⁰.

W związku z tym, że to człowiek doprowadził do degradacji środowiska przyrodniczego, niech to właśnie on ją naprawi poprzez zmianę stylu życia. Nowe technologie same nie zmieniają świata, jednak zmiana stylu życia człowieka musi opierać się na nowych rozwiązaniach technologicznych, które zmniejszają negatywne oddziaływania na środowisko naturalne. Zdecydowanie, nacisk powinno kłaść się na edukację kształtującą pozytywny stosunek człowieka do przyrody, który będzie się przejawiał zachowaniami proekologicznymi. Działania związane z edukacją ekologiczną w szerokim znaczeniu realizowane są przez dom, przedszkole, szkołę, grupy rówieśnicze, media oraz instytucje i organizacje pozarządowe.

³⁰ A. Komorowska – Zielony, *Twórcze działanie przyrodnicze i matematyczne w edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2008, s. 21-22.

Dom rodzinny ma istotne znaczenie w kształtowaniu zachowań proekologicznych małych dzieci. Wynika to ze szczególnej podatności małego dziecka na oddziaływanie rodziców oraz innych członków rodziny. Za znaczący kontekst oddziaływań wychowawczych na rozwój postaw proekologicznych należy uznać tryb życia rodziny, za pośrednictwem której dzieci uczestniczą w czynnym wypoczynku, spacerach, wycieczkach, jeżdżą na rowerach, poszukują wspólnie darów natury. Kontakt dziecka z polem, lasem, zwierzętami dostarcza miłych wrażeń, rozwija ciekawość, rozbudza chęć przeżywania przygód, pozwala na doświadczanie różnymi zmysłami. Są to oddziaływania nieformalne, a ich sukces zależy od tego, czy sami rodzice prezentują odpowiednie postawy i zachowania proekologiczne.

Edukacja przedszkolna i szkolna w przeciwieństwie do edukacji w rodzinie ma charakter formalny i w pewnym stopniu odwołuje się do naukowych faktów, porządkując doświadczenia dziecka według określonych reguł. Ten rodzaj edukacji jest intencjonalny i szczegółowo zaprogramowany. Poprzez edukację instytucjonalną dziecko przyswaja sobie wiedzę bardziej złożoną, która tworzy określony obraz rzeczywistości. Organizowane są różnego rodzaju wycieczki do lasu, opieka nad ogródkiem przedszkolnym, kącikiem przyrody czy nad małymi zwierzętami.

Także grupy rówieśnicze mają znaczący wpływ na kształtowanie postaw ekologicznych dzieci. Odbywa się to poprzez naśladownictwo i modelowanie.

Szczególne znaczenie mają środki masowego przekazu,

które w szerokim stopniu ukazują różne zjawiska przyrodnicze, a także zwracają uwagę na zanieczyszczenie środowiska³¹. Należy jednak pamiętać, że wymienione przeze mnie formy edukacji ekologicznej mają różne ograniczenia, a ich efekty uzależnione są od wielu czynników, które zostaną omówione w dalszej części niniejszego skryptu.

Zadania:

1. *Proszę wyszukać w podstawie programowej wychowania przedszkolnego treści ekologiczne.*
2. *Proszę opracować scenariusz zajęcia o tematyce ekologicznej.*
3. *Poprzez jakie działania można wdrożyć dzieci w wieku przedszkolnym do ochrony środowiska przyrodniczego?*

1.4. Wiedza, świadomość, wyobraźnia, kultura ekologiczna

Aby móc skutecznie chronić środowisko przyrodnicze niezbędne są *wiedza, świadomość, wyobraźnia i kultura ekologiczna*, a także posiadanie systemu wartości i norm, które dopełniają tradycyjny kanon wartości humanistycznych.

Pierwszym, jakże ważnym elementem w edukacji ekologicznej jest wiedza na temat zagrożeń ekologicznych. Czym zatem jest wiedza? Według Wosińskiego jest to ukształtowana i względnie stabilna struktura istniejąca

³¹ R. Kulik, *Jak kształtować postawy proekologiczne. Trening grupowy w edukacji ekologicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2001, s. 70-73.

w ramach schematów poznawczych. Dotyczy ona aktualnie napływających informacji, będących nośnikami sygnałów o zagrożeniach. Odbiorcą tej wiedzy jest dziecko, człowiek dorosły i całe społeczeństwo żyjące w określonej kulturze. Wiedza ta ma ogromne znaczenie w kształtowaniu się odpowiednich postaw u jednostki³².

Świadomość ekologiczna jest pojęciem, które trudno zdefiniować. Zostały jednak podjęte próby jego klasyfikacji. Burgier twierdzi, że „jest to zespół informacji i przekonań na temat środowiska naturalnego oraz postrzegania związków między stanem faktycznym i charakterem środowiska naturalnego, a warunkami i jakością życia człowieka”³³.

Świadomość ekologiczna rozumiana jest także jako swoista, kształtująca się forma świadomości społecznej, która przejawia się w myśleniu i przeżywaniu poszczególnych ludzi, jak i w funkcjonujących społecznie standardach pojmowania, przeżywania i wartościowania biosfery³⁴.

W skład świadomości ekologicznej wchodzi konkretne treści, emocje i nastawienia człowieka. W skład świadomości ekologicznej wchodzi również wiedza ekologiczna oraz wyobrażenia. *Wiedza ekologiczna* obejmuje znajomość procesów zachodzących w środowisku przyrodniczym, wiedzę

³² M. Wosiński (red.), *Wiedza psychologiczna jako regulator zachowania się człowieka*, UŚL, Katowice 1989, s. 21.

³³ M. Howaniec, *Edukacja ekologiczna w szkołach – ścieżka czy przedmiot*, DRUKAT, Mysłowice 2009, s. 9.

³⁴ C.G. Jung, *Kryzys środowiska – kryzys społeczeństwa*, Warszawa 1987, s. 17.

o zależnościach i wzajemnych związkach stanowiących o równowadze ekosystemów, zależności pomiędzy różnymi sferami działalności człowieka a środowiskiem naturalnym, wiedzę o zanieczyszczeniach, różnorodnych zagrożeniach i możliwościach przeciwdziałania. Natomiast *wyobraźnia ekologiczna* to „swoista dyspozycja, umiejętność przewidywania ekologicznych skutków podejmowanych działań, zdolność widzenia i ujmowania powiązań między działaniami człowieka a procesami przyrodniczymi, umiejętność projektowania działań z wymogami wiedzy ekologicznej³⁵. Jeśli chodzi o system etyki ekologicznej, to jeszcze nie funkcjonuje on w naszym społeczeństwie. Maria Gołaszewska opracowała nieformalny kodeks praw i obowiązków kontaktu człowieka z przyrodą, w którym do najważniejszych zaliczyła:

- kochać przyrodę (brać na siebie odpowiedzialność za jej losy),
- przyroda jest dla nas – dla wielkodusznych, kochających, rozsądnych,
- jeśli ktoś marnuje dobra przyrody to postępuje nierozsądnie,
- jeżeli ktoś niszczy przyrodę, postępuje jak samobójca,
- wszystko da się odbudować, z wyjątkiem życia,
- zachłanne pragnienie urządzania świata powinno być regulowane wiarą, że prawa przyrody działają niezawodnie,
- próbujmy traktować przyrodę jak przyjaciela³⁶.

³⁵ Z. Hull, *Świadomość ekologiczna*, „Aura” 1984, nr 11, s. 24.

³⁶ M. Gołaszewska, *Człowiek wobec przyrody*, „Aura” 1981, nr 4, s. 11.

Wynikiem systematycznie rozwijanej świadomości ekologicznej jest kultura ekologiczna, w której skład wchodzi następujące elementy:

- szeroka wiedza o środowisku przyrodniczym,
- umiejętność dostrzegania złożoności zjawisk przyrodniczych oraz zachodzących pomiędzy nimi związków,
- gotowość do podejmowania działań w celu ochrony środowiska przyrodniczego,
- zdolność otwartego i twórczego myślenia, które zagwarantuje zwiększenie bezpieczeństwa ekologicznego³⁷.

Podnoszenie świadomości i kultury ekologicznej jest niezbędne w dzisiejszych czasach, a żeby działania edukacyjne przyniosły oczekiwane rezultaty, należy je podejmować już w pracy z małymi dziećmi, na etapie edukacji przedszkolnej.

Edukacja ekologiczna już od najmłodszych lat kształtuje u człowieka kulturę ekologiczną. Czym jest kultura ekologiczna? Jest to ogół zasad, reguł i sposobów działalności człowieka, wspólny dorobek całego społeczeństwa, który powstał na gruncie biologicznych i społecznych cech oraz warunków życia ludzi, charakteryzujący się stopniem opanowania przyrody, osiągniętym stanem wiedzy i formami współistnienia z przyrodą. Głównym celem kultury ekologicznej jest człowiek, jego nastawienie do przyrody, umiejętność współżycia z nią, a także umiejętność korzystania

³⁷ D. Cichy, *Koncepcja społecznej edukacji ekologicznej. Biologia w szkole*, Nr 5/2008, s. 283.

z niej. Jest to układ wartości, przyjętych norm, wzorów, ideałów, wzorów zachowań oraz postaw moralnych i etycznych. Związana jest ona nierozzerwalnie z rozwojem umysłowym i moralnym człowieka; pełni również funkcje instrumentalne wobec podstawowych potrzeb ludzkich (biologiczne, estetyczne, poznawcze, zdrowotne). W celu chronienia przyrody jest ona potrzebna człowiekowi na co dzień, a najważniejszymi miejscami jej kształtowania to przedszkole i szkoła³⁸.

Zadania:

- 1. Proszę ułożyć własny „kodeks” postępowania ekologicznego, który wykorzystasz w pracy z dziećmi.*
- 2. Poprzez jakie formy można podnieść u dzieci świadomość a poprzez jaką kulturę ekologiczną?*

1.5. Skażenie i ochrona środowiska przyrodniczego

Najczęstszą przyczyną wszystkich zagrożeń środowiska człowieka jest brak świadomości ekologicznej zdecydowanej większości społeczeństwa, bądź lekceważący stosunek ludzi, którzy tę świadomość posiadają. Degradacji przyrody nie zahamuje się wyłącznie regulacjami prawnymi, bądź ekonomicznymi, jeśli w parze z nimi nie będzie szło zrozumienie i poparcie ogółu społeczeństwa.

Większość informacji o zagrożeniach przekazywanych jest w najszerszym stopniu przez media, jednak każdy z nas może

³⁸ A. Komorowska – Zielony, *Twórcze...*, op. cit., s. 23.

obserwować zmiany destrukcyjne, jakie zachodzą w środowisku, w wyniku złej gospodarki człowieka. Z drugiej strony te informacje mogą być świadomie wykorzystywanym narzędziem do kształtowania postaw prośrodowiskowych oraz zachęcania do zmiany złych zachowań człowieka³⁹.

W związku z szybkim tempem rozwoju przemysłu i urbanistyki została zachwiana równowaga biologiczna, czego konsekwencją są:

- wzrost zachorowań ludzi (choroby oczu i układu oddechowego, alergie, zatrucia),
- rozwój różnych schorzeń zwierząt (zatrucia pokarmowe, zahamowanie wzrostu, zanikanie niektórych gatunków),
- zmiany morfologiczne i zaburzenia fizjologiczne roślin,
- występowanie zjawisk typowych dla klimatu przemysłowego, ograniczenie nasłonecznienia,
- gorsza jonizacja powietrza, dziura ozonowa,
- zmiany struktury i składu gleby,
- niszczenie mikroflory i mikrofauny,
- zwiększenie natężenia hałasu,
- obniżenie poziomu warunków bytowania,
- przyspieszenie korozji materiałów budowlanych i konstrukcyjnych⁴⁰.

Skażenie środowiska przyrodniczego nasuwa pytanie o sposoby zapobiegania niekorzystnym zjawiskom, jakie obserwujemy we współczesnym życiu. Można zaobserwować dwa podejścia do ochrony środowiska. Pierwsze z nich dotyczy

³⁹ R. Kulik, *Jak kształtować...*, op. cit., s. 21.

⁴⁰ J. Frątczak, *Świadomość ...*, op. cit., s. 35.

traktowania problemów środowiskowych w kategoriach technicznych, gdzie poszukuje się takich technologii, które na przykład znacznie zmniejszą emisję gazów cieplarnianych do atmosfery. Ma to swoje odzwierciedlenie w sloganie: „co technika zepsuła, technika naprawi”. Drugie podejście oparte jest na edukacji i zdecydowanie zaprzecza pierwszemu podejściu głosząc, że ochrona środowiska z punktu technicznego jest pomysłem błędnym⁴¹.

Czym jest zatem ochrona przyrody? Jest to „całokształt środków zmierzających do rozumnego korzystania człowieka z dóbr przyrody, niezbędnych do zaspokajania jego potrzeb gospodarczych, kulturalnych, estetycznych”⁴².

Ochrona środowiska nie obejmuje wyłącznie przyrody żywej (roślin, zwierząt, ptaków czy ryb). Jastrzębski wyróżnia następujące kierunki ochrony środowiska człowieka:

- ochronę powietrza atmosferycznego,
- ochronę wody, która jest niezbędna do zachowania zdrowia i życia,
- ochronę powierzchni ziemi, czyli gleby przed erozją, wyjałowieniem, obniżeniem produktywności,
- ochronę zasobów roślinnych,
- ochronę gatunkową,
- ochronę zasobów zwierzęcych,
- ochronę krajobrazu⁴³.

Do lat 60 – tych świadomość ekologiczna w Polsce

⁴¹ J. Frątczak, *Świadomość ...*, op. cit., s.69.

⁴² E i J. Frątczakowie, *Ochrona ...*, op. cit., s. 10.

ograniczała się do wąskiej grupy społecznej. Ruchy „zielonych” były akceptowane tylko wtedy, gdy ich akcje dotyczyły wyłącznie ochrony przyrody. W momencie, gdy działania ich wkraczały na teren przemysłu, traktowane były jako działalność antypaństwowa. Jednak już od lat 70., w związku ze wzrostem zanieczyszczenia środowiska przyrodniczego, świadomość ekologiczna zaczęła obejmować coraz szersze kręgi społeczne⁴⁴.

W obecnych czasach niezbędnym jest poszukiwanie jak najszerszych możliwości zapoznawania dzieci przedszkolnych i szkolnych z podstawami ekologicznego myślenia i rozumowania oraz wyrabianie humanitarnego stosunku do przyrody. Stykając się od najmłodszych lat z naturą dziecko w samodzielnym sposobie przyswaja sobie wiedzę z zakresu ochrony przyrody, jednak planowana działalność edukacyjna przedszkola umożliwi szybszą i bardziej dogłębną znajomość tego zagadnienia⁴⁵.

Zadania:

- 1. Jakie zagrożenia dla środowiska naturalnego wynikają z działalności człowieka?*
- 2. Proszę opracować rebusy o tematyce ekologicznej, do wykorzystania w przedszkolu.*
- 3. Wymień środki wykorzystywane przez człowieka do rozumnego korzystania z dóbr przyrody.*

⁴³ J. Frątczak, *Świadomość ...*, op. cit., s. 33-34.

⁴⁴ Ibidem, s. 41.

⁴⁵ Ibidem, s. 44.

ROZDZIAŁ 2.

CELE, TREŚCI, METODY, ZASADY I FORMY EDUKACJI EKOLOGICZNEJ I PRZYRODNICZEJ W PRZEDSZKOLU

Przedszkole w ogromnym stopniu wzmacnia i wzbogaca przeżycia, wiedzę i doświadczenia dziecka związane z otaczającą je przyrodą. „Wiek przedszkolny jest okresem wzmoczonej aktywności poznawczej. Jej nasilenie się posiada różną dynamikę w różnych fazach okresu przedszkolnego. Za specyficzne pod tym względem uznaje się dzieci, które znajdują się w III fazie, na przełomie wieku 5,5 – 7 lat. Charakteryzują się one większą samodzielnością i samokontrolą oraz poszerzonym kręgiem zainteresowań poznawczych (chęcią obserwacji otoczenia, nabywania wiedzy, doświadczenia)”⁴⁶.

Edukacja przyrodniczo – ekologiczna powinna pomagać dziecku w ukształtowaniu świadomego, odpowiedzialnego i przyjaznego odnoszenia się do środowiska naturalnego wszystkich możliwych form życia, także do własnego zdrowia, ciała i umysłu.

⁴⁶ E. Jaszczyszyn (red.), *Ekologiczna edukacja przedszkolna*, Agro-Group, Białystok 2003, s. 14.

2.1. Cele edukacji ekologicznej w przedszkolu

Wszelkie kształcenie jest ukierunkowane na cele. Cele kształcenia odnoszą się do uczniów i wychowanków i opisują zmianę, jaką nauczyciel chce uzyskać. Zatem cele kształcenia określamy jako „zamierzone właściwości uczniów, wymieniając głównie rodzaje opanowanych wiadomości i umiejętności, uformowanych działań i postaw”⁴⁷.

We współczesnej dydaktyce cel kształcenia jest określany jako „zamierzony wynik uczenia, a metody i organizacja pracy nauczyciela są podporządkowane tak rozumianym, sprecyzowanym celom”⁴⁸.

Nadrzędnym celem edukacji jest odkrywanie, rozwijanie, eksponowanie kreatywnego potencjału jednostki i stymulacja rozwoju osobowości człowieka⁴⁹.

Możemy wyróżnić dwa rodzaje celów, składających się na sposób formułowania: ogólne i operacyjne. Cele ogólne wyznaczają kierunek dążeń. Cele operacyjne są węższe i bardziej sprecyzowane. Stanowią one „opis wyników, które mają być uzyskane”⁵⁰.

Cel edukacji można rozumieć jako „pewien postulowany

⁴⁷ Kruszewski K. (red.), *Sztuka nauczania – czynności nauczyciela*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 10.

⁴⁸ Ibidem, s. 10.

⁴⁹ F. Bereźnicki, *Zagadnienia dydaktyki szkoły wyższej*, OR TWP, Szczecin 2009, s. 43.

⁵⁰ K. Kruszewski (red.), *Sztuka nauczania ...*, op. cit., s. 11-12.

stan wiedzy, którego osiągnięcie jest pożądane⁵¹.

Celem edukacji ekologicznej jest natomiast „kształtowanie świadomego stosunku do środowiska przyrodniczego, miłości i szacunku dla różnorodnych form życia, właściwych, aktywnych postaw wobec przyrody i jej ochrony. Celem edukacji ekologicznej jest kształtowanie świadomości i kultury ekologicznej”⁵².

Do celów operacyjnych edukacji ekologicznej można zaliczyć między innymi:

1. Umożliwienie uczącym się pozyskania następujących wiadomości:

- zasoby naturalne są współzależne i wyczerpywalne, zniszczenie jednych ma wpływ na pozostałe,
- zasoby naturalne mają wpływ na poziom dobrobytu ludzi, a rozmieszczenie ich na Ziemi nie jest równomierne,
- człowiek modyfikuje zachodzące w środowisku procesy,
- zmiany wprowadzane przez człowieka wywołać mogą niekorzystne efekty w środowisku,
- konieczność zachowania odpowiednich walorów środowiska dla przyszłych pokoleń,
- prawidłowe gospodarowanie środowiskiem wymaga wiedzy w tym zakresie,
- sposób gospodarowania środowiskiem wpływa na jakość życia człowieka,

⁵¹ J. Frątczak, *Świadomość...*, op. cit., s. 156.

⁵² Ibidem, s. 156.

- problem wyczerpania się zasobów można rozwiązać przez stosowanie surowców zastępczych,
- większość surowców mineralnych to dobra nieodwracalne,
- ochrona gleby jest bardzo ważna dla dalszego pomyślnego rozwoju ludzkości,
- roślinność i zwierzęta należą do odnawialnych zasobów środowiska, choć zagrożone są przez nadmierną eksploatację,
- woda jest bardzo ważna w zachowaniu życia,
- woda należy do zasobów odnawialnych, jednak jej jakość pogarsza się,
- rekreacja terenowa jest ważnym elementem kultury i ekonomii,
- życie na ziemi uzależnione jest od stanu atmosfery,
- zapobieganie gromadzeniu się odpadów, gazów i innych substancji szkodliwych jest bardzo ważne ze względu na zachowanie zdrowia człowieka i utrzymanie walorów środowiska.

2. Zapoznanie dzieci z następującymi poglądami:

- przeciwdziałanie ujemnym skutkom cywilizacji wymaga współpracy wszystkich podmiotów odpowiedzialnych za państwo,
- człowiek ponosi moralną odpowiedzialność za decyzje podejmowane w środowisku,
- uznawany system wartości ma wpływ na sposób gospodarowania środowiskiem,
- potrzeby człowieka dzielimy na psychiczne i biologiczne,

- wszyscy członkowie społeczeństwa powinni być stymulowani do ochrony środowiska,
 - konieczne jest poszukiwanie nowych alternatywnych źródeł energii.
- 3. Kształtowanie u dzieci następujących umiejętności:**
- obserwacja zjawisk zachodzących w środowisku,
 - ocena skutków degradacji środowiska oraz poszukiwanie alternatywnych rozwiązań w celu jego ochrony.
- 4. Ukształtowanie u człowieka następujących postaw:**
- poczucia moralnej odpowiedzialności za jakość otaczającego środowiska społecznego i przyrodniczego,
 - gotowość do aktywnego uczestnictwa w działalności na rzecz ochrony i ulepszania otaczającego środowiska,
 - zamiłowania do przyrody ojczystej⁵³.

Od wielu lat widoczny jest niepokojący wzrost czynników mogących unicestwić ludzkość, w związku z czym sytuacja ta wymusiła na ludziach zmianę dotychczasowych zachowań. Zatem celem działalności ekologicznej w przedszkolu będzie:

- uświadomienie dzieciom, że życie bez kontaktu z przyrodą jest niemożliwe, gdyż wszystko co jest ludziom potrzebne do życia, czerpią ze środowiska,
- wyposażenie dzieci (na ile ich rozwój na to pozwala), w wiedzę dotyczącą budowy organizmów żywych oraz ich symbiozy ze środowiskiem,
- przekazywanie wiadomości na temat roślin i zwierząt żyjących na Ziemi,

- uświadomienie dzieciom, że każda istota żywa ma prawo do godnego życia,
- kształtowanie podstawowych zasad ochrony środowiska naturalnego,
- kształtowanie umiejętności racjonalnego korzystania z odnawialnych i nieodnawialnych zasobów środowiska przyrodniczego,
- uświadamianie dzieciom znaczenia utylizacji odpadów,
- kształtowanie własnego ja w harmonii ze środowiskiem,
- kształtowanie u dzieci różnych form aktywności na łonie natury,
- kształtowanie poczucia odpowiedzialności za stan środowiska przyrodniczego⁵⁴.

Przedszkole jest taką instytucją, w której kształtuje się między innymi postawy proekologiczne dzieci, wyrabiając w nich wrażliwość i poczucie obowiązku, uzmysławia się im znaczenie przyrody nie tylko dla nich samych, ale i dla całego społeczeństwa. Aby ten cel osiągnąć, należy przekazać dzieciom taką wiedzę, która ukaże im jak należy chronić przyrodę, a to spowoduje, że dzieci osiągną świadomość ekologiczną. Dziecko powinno wiedzieć, że to wszystko, czego człowiek potrzebuje do życia czerpie z przyrody. W przypadku, gdy w sposób nieprzemysłany wykorzystuje zasoby przyrodnicze lub zanieczyszcza środowisko, zagraża to jego zdrowiu i bezpieczeństwu. Już w przedszkolu dzieci powinny zdawać

⁵³ J. Frątczak, *Świadomość...*, op. cit., s. 156-158.

⁵⁴ G. Kutylowska, *Program edukacji ekologicznej w przedszkolu z propozycjami zajęć*, DIDASKO, Warszawa 1996, s. 11-12.

sobie sprawę, że należy ze wszech miar ograniczać degradację naturalnego środowiska a najlepiej zapobiegać jej zupełnie.

Uzasadnionym jest, aby już od najmłodszych lat nauczać korzystania z zasobów przyrodniczych. Edukacja ekologiczna w przedszkolu powinna więc stanowić część działalności opiekuńczo–dydaktyczno–wychowawczej zarówno nauczycieli jak i domu rodzinnego. Poprzez wykorzystywanie różnych form pracy z dziećmi można im uświadomić, że środowisko naturalne jest dla człowieka niezbędne do życia, więc należy o nie dbać. Zasadniczym zadaniem jest zatem kształtowanie u dzieci wrażliwości na przyrodę zarówno ożywioną jak i nieożywioną oraz budowanie poczucia odpowiedzialności i wielkiej troski o jej zachowanie. Uświadamiamy przez to dzieciom, że człowiek niszcząc przyrodę niszczy samego siebie⁵⁵.

Edukacja ekologiczna dzieci w wieku przedszkolnym jest świadomą i zamierzoną działalnością nauczycieli oraz rodziców, której celem jest zapewnienie:

- bezpośredniego lub (jeśli jest to niemożliwe) pośredniego kontaktu z obiektami i zjawiskami przyrodniczymi;
- niezbędnych wiadomości o ekosystemach, obiektach, zjawiskach występujących w przyrodzie;
- podstawowej wiedzy o znaczeniu obiektów i zjawisk dla ich życia;
- uświadomienia związków przyczynowo – skutkowych wszystkich procesów występujących w przyrodzie,

⁵⁵ E. Jaszczyszyn, *Ekologiczna...*, op. cit., s. 19.

a w szczególności występujących w środowisku, w którym żyją;

- przestrzegania zależności między stanem środowiska, a zdrowiem ludzi;
- kształtowania nawyku oszczędnego korzystania z naturalnych zasobów i ich ochrony;
- wyrobienia nawyku segregowania i wtórnego wykorzystania niektórych odpadów, znajdujących się w przedszkolu, w domu, na podwórku;
- wyrobienia potrzeby przestrzegania nakazów i zakazów ekologicznych przez samych siebie, rodziców, rodzeństwo, rówieśników, innych dorosłych;
- kształtowania nawyków kultury ekologicznej i zdrowotnej w miejscu zabawy, wypoczynku, nauki, pracy;
- kształtowania ekologicznego stylu życia, a zwłaszcza przestrzegania zachowań kulturalno – higienicznych w odniesieniu do czystości siebie i najbliższego środowiska oraz do zachowania higieny osobistej;
- kształtowania pożądanych postaw wobec ludzi, roślin i zwierząt;
- kształtowania umiejętności współdziałania z innymi na rzecz ochrony środowiska, odnawiania go i przekształcania⁵⁶.

Edukacja ekologiczna w przedszkolu prowadzi do ukształtowania w świadomości dzieci postawy ekologicznej,

⁵⁶ E.J. Frączakowie, *Edukacja zdrowotna dzieci przedszkolnych*, Turpress, Toruń 1996, s. 12; Gałczyńska T. (red.), *Ten piękny, tajemniczy świat – edukacja ekologiczna w przedszkolu*, ZNFiGW, Warszawa 1997.

która charakteryzuje się:

- zdolnością percepcji zjawisk społecznych i przyrodniczych;
- ogromną ciekawością świata i praw nim rządzących;
- uświadomieniem sobie i zrozumieniem praw rządzących przyrodą;
- odpowiedzialnością wobec wszystkich form życia na Ziemi;
- aktywnością i poczuciem nierozdzielnej więzi z przyrodą i innymi ludźmi;
- szacunkiem dla przyrody⁵⁷.

Wszystkie cele edukacji ekologicznej można osiągnąć jedynie w wyniku celowego kształcenia i wychowania ekologicznego.

Z celów edukacji ekologicznej wynikają konkretne zadania dla edukacji środowiskowej. Są to:

- wyposażenie w wiedzę z zakresu budowy, warunków życia roślin i zwierząt a także różnorodnych zjawisk przyrody nieożywionej;
- kształtowanie u dzieci umiejętności spostrzegania i oceny piękna zjawisk i obiektów przyrodniczych (kształt, ruch, barwa, kompozycja, dźwięk czy faktura);
- rozwijanie umiejętności przekazywania zdobytych wiadomości i wyrażania uczuć w różnorodnych formach ekspresji twórczej (ruchowej, graficznej, językowej);

⁵⁷ E.J. Frączakowie, *Edukacja zdrowotna dzieci...*, op. cit., s.13.

- kształtowanie zdolności oceny niewłaściwego zachowania się innych ludzi wobec przyrody (okrucieństwo, przesady, dewastacje) i sposobów zapobiegania im;
- kształtowania szacunku wobec przyrody przez właściwe zrozumienie, że przyroda jest dla człowieka niezbędna i dlatego należy ją szanować;
- zapoznanie dzieci z niektórymi gatunkami chronionymi, które są w przyrodzie rzadkością i w związku z tym trzeba się nimi opiekować i chronić je⁵⁸.

Zadania:

1. *Co jest nadrzędnym celem edukacji ekologicznej?*
2. *Przygotuj konspekt zajęć zmierzających do kształtowania u dzieci nawyku oszczędnego korzystania z naturalnych zasobów środowiska przyrodniczego, określ cele ogólne i operacyjne.*
3. *Stwórz katalog nakazów i zakazów ekologicznych, który wykorzystasz w pracy z dziećmi w przedszkolu.*

2.2. Cele edukacji przyrodniczej w przedszkolu

Dla dziecka w wieku przedszkolnym świat przyrody jest jeszcze mało znany i bardzo nieuporządkowany, w związku z czym dorośli powinni pomóc mu w zdobyciu orientacji w otoczeniu, w zdobywaniu podstawowych pojęć przyrodni-

⁵⁸ E. Korczak, *Edukacja środowiskowa w klasach 1-3 szkoły podstawowej*, [w:] J. Gzyl, W. Jarosz, E. Korczak, E. Kulka, Z. Nowińska, *Nasze środowisko – jak w nim żyć. Podstawy teoretyczne edukacji ekologicznej uczniów klas 1-3 szkoły podstawowej*, Wydawnictwo IETU, Katowice 1996, s. 15-16.

czych. Powinni ukazywać im wzajemne relacje i związki mające miejsce między zjawiskami występującymi w przyrodzie. Nauczyciel winien rozwijać dociekliwość poznawczą wychowanka, gdyż dzięki temu dziecko zdobędzie wiedzę, ukształtuje swoje poglądy, nabierze przekonań i rozwinie swój światopogląd.

Jednym z zasadniczych zadań edukacji przedszkolnej jest stworzenie takich warunków, aby poprzez aktywny kontakt z przyrodą wykształcić u dzieci właściwy stosunek do wszystkiego co żywe, a także sukcesywnie doprowadzać do zrozumienia przez nie roli, jaką człowiek pełni w przyrodzie. Przedszkole powinno stwarzać takie warunki, aby dzieci mogły obserwować zjawiska zachodzące w przyrodzie, rośliny, zwierzęta, a także, aby mogły troskliwie się nimi opiekować. Przyroda ożywiona budzi większe zainteresowanie dzieci, jednak nie można pomijać przyrody nieożywionej.

W związku z powyższym, jednym z zadań przedszkola jest wykorzystanie walorów wychowawczych, poznawczych i zdrowotnych przyrody, organizowanie warunków do aktywnego obcowania z nią, wykorzystując w tym celu zabawę i pracę. Przedszkole powinno dbać o atmosferę pobudzającą do nabywania doświadczeń, zadawania pytań, szukania wyjaśnień, rozwiązań, dzielenia się przeżyciami i własnymi spostrzeżeniami. Świat przyrody jest takim środowiskiem dziecka, które prowokuje je do zadawania pytań i szukania odpowiedzi.

Najskuteczniejszym czynnikiem kształtującym osobowość malucha jest zatem właśnie kontakt z przyrodą, która stanowi bogate źródło wrażeń, przeżyć, doznań i aktywnych działań.

Kontakt dziecka z przyrodą budzi uczucia opiekuńczości wobec roślin i zwierząt, rozwija szacunek do przyrody i rodzi poczucie odpowiedzialności za stan środowiska. Piękno przyrody, zmiany jakie w niej zachodzą rozwijają u dziecka wrażliwość estetyczną i kształtują jego przeżycia. Jednak nauczyciel, świadomy korzyści jakie daje dziecku obcowanie z przyrodą, posłuży się tymi wszystkimi walorami tylko wtedy, gdy sam będzie umiał organizować warunki aktywnego poznawania przez dzieci otoczenia przyrodniczego⁵⁹.

Stworzenie warunków do częstego i bezpośredniego obcowania dziecka z przyrodą umożliwi mu ukształtowanie właściwego stosunku do otaczającego świata. Główne cele zbliżania dzieci przedszkolnych do świata przyrody zawierają się w następujących postulatach:

- zapewnienie kontaktu z obiektami i zjawiskami przyrodniczymi,
- przybliżanie wiedzy przyrodniczej, głównych zasad bezpieczeństwa i zasad higieniczno – kulturalnych,
- umożliwianie kształcenia i dokonywania weryfikacji wiedzy przyrodniczej,
- organizowanie warunków do kształcenia więzi uczuciowych z przyrodą, z ojczyzną oraz czynną postawę na rzecz jej ochrony,
- kształtowanie wrażliwości na piękno przyrody,
- dostarczanie dzieciom określonych wiadomości przyrodniczych.

⁵⁹ E. Janik, *Przyroda przeżywana i obserwowana z dziećmi przedszkolnymi*, WSiP, Warszawa 1988, s. 9.

Przedszkole, jak i rodzina, wprowadza dzieci w krąg przedmiotów, zjawisk, pojęć, znaczeń, które kształtują wiedzę potrzebną do zdobycia orientacji w otoczeniu. Im dziecko starsze, tym bardziej jego zainteresowania poszerzają się i obejmują coraz to szersze środowisko przyrodnicze i społeczne.

W ujęciu E. Tyrolskiej – Wojtycza edukacja środowiskowa w przedszkolu to działania nauczyciela mające na celu:

- wszechstronne poznanie przyrody i środowiska,
- rozumienie związku człowieka z przyrodą i środowiskiem,
- kształtowanie właściwych zachowań w kontakcie ze środowiskiem przyrodniczym,
- zapoznanie się z problemami związanymi z działalnością człowieka,
- nabycie umiejętności ochrony i racjonalnego gospodarowania zasobami przyrody,
- kształtowanie szacunku człowieka do przyrody,
- zachęcanie do podejmowania działań na rzecz środowiska przyrodniczego,
- rozwijanie świadomości ekologicznej dzieci⁶⁰.

Natomiast, realizując treści programowe edukacji przyrodniczej w przedszkolu należy uwzględnić następujące cele:

⁶⁰ A. Budniak, *Edukacja społeczno – przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym wieku szkolnym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2009, s. 50-51.

- „ćwiczenie i rozwijanie zmysłów wzroku, kształcenie spostrzegawczości oraz umiejętności obserwowania obiektów i zjawisk przyrody,
- wyrabianie samodzielności w zakresie dokonywania spostrzeżeń i obserwacji oraz prowadzenia czynności pielęgnacyjnych roślin i zwierząt,
- kształtowanie logicznego myślenia poprzez szukanie wzajemnego związku między dostrzeganymi obiektami i zjawiskami, porównywanie ich, uogólnianie, klasyfikowanie, rozumowanie,
- budzenie i rozwijanie uczuć estetycznych i etycznych poprzez wyrabianie wrażliwości na piękno przyrody, odczuwanie przyjemności w obcowaniu z przyrodą, wzbudzanie wrażliwości na brak jej poszanowania,
- kształtowanie przekonania o konieczności ochrony przyrody,
- eliminowanie niewłaściwego nastawienia do obiektów i zjawisk przyrodniczych oraz korygowanie fałszywego ich interpretowania”⁶¹.
- „rozbudzanie zainteresowań dziecka, w szczególności jego zdolności obserwacyjnych i wytworzenie intuicji, a także pokazanie dziecku bogactwa, zdolności i tajemniczości otaczającego nas świata”⁶².

Kształtowanie aktywności poznawczej dzieci w ogromnej mierze zależy od samego nauczyciela. To on odgrywa

⁶¹ M. Studzińska, *Dzieci przedszkolne poznają przyrodę ożywioną*, WSiP, Warszawa 1989.

⁶² S. Elbanowska, *Przyroda nieożywiona w wychowaniu przedszkolnym*. WSiP, Warszawa 1982, s. 12.

decydującą rolę w tym zakresie. To on pobudza dzieci do myślenia i działania oraz organizuje sytuacje edukacyjne. Zachowanie nauczyciela powinno być wzorcem do naśladowania. Przygotowując zajęcia przyrodnicze nauczyciel musi uwzględnić wiele aspektów, a mianowicie:

- treści programowe powinny być interesujące i nie mogą zawierać zbyt dużo lub zbyt mało nowych elementów,
- dobór metod powinien być przemyślany i powinny one w szerokim zakresie być oparte na porównywaniu, klasyfikowaniu, doświadczaniu,
- środki dydaktyczne powinny być bogate i zróżnicowane,
- rozwijać motywację dziecka poprzez zachętę, pochwałę, dyżury,
- styl prowadzenia zajęć, sposób przekazywania treści,
- stwarzanie sytuacji, w których dzieci czynnie uczestniczą, wymieniają swoje spostrzeżenia, propozycje, uwagi,
- urządzenie „kącika przyrody” w przedszkolu, w którym dzieci pod okiem nauczyciela prowadzą hodowlę roślin, opiekują się rybkami i drobnymi zwierzętami.

Cele edukacji przyrodniczej wyznaczają kierunek pracy nauczyciela. Aby móc je zrealizować, należy sformułować określone zadania, które umożliwiają realizację tych celów.

Zajęcia i zabawy z edukacji środowiskowej kształtują u dzieci takie uczucia jak miłość do przyrody, opiekuńczość i troskliwość wobec roślin i zwierząt. Dzieci w wieku przedszkolnym odczuwają uczucie radości z każdej wykonanej czynności, pragną samodzielnie, pod okiem nauczyciela, dochodzić do poznawania rzeczywistości, pragną doświadczać,

dążą do poznania otaczającego je świata. Dzieci jak najwcześniej powinny obserwować rośliny i zwierzęta, zmieniającą się w zależności od pór roku przyrodę, różnorodne zjawiska atmosferyczne, a także poznawać rolę człowieka w środowisku. Aby to wszystko zrealizować niezbędnym jest, by nauczyciel posiadał szeroką wiedzę teoretyczną i praktyczną w zakresie zagadnień przyrodniczych, znał podstawowe gatunki zwierząt i również orientował się w hodowli roślin doniczkowych czy pracach na działce.

Zadania:

- 1. Co jest nadrzędnym celem edukacji przyrodniczej w przedszkolu?*
- 2. Przygotuj dowolne zajęcie z edukacji przyrodniczej.*
- 3. Wymień główne cele zbliżania dzieci przedszkolnych do świata przyrody.*

2.3. Treści przyrodniczo – ekologiczne w przedszkolu

Treści programowe edukacji przyrodniczej sprzyjają rozwijaniu się u dzieci w wieku przedszkolnym emocjonalnego stosunku do przyrody, wrażliwości na jej piękno oraz uczenia szacunku do niej. Zadania związane z poznawaniem przez dzieci elementów środowiska przyrodniczego są doskonałym wyjściem do działań edukacyjnych i wychowawczych w przedszkolu. Wokół tych treści mogą się skupiać pozostałe dziedziny edukacji przedszkolnej. Edukacja przyrodnicza uwzględnia niezwykle bogatą tematykę, co umożliwia szeroki wybór interesujących dla dzieci kwestii, pobudza do twórczej

aktywności poznawczej, a także rozwija procesy myślowe. Podjęta przez nauczyciela problematyka powinna jednak być wyznaczana zainteresowaniami i potrzebami dzieci oraz dostosowana do ich możliwości rozwojowych.

Podstawa programowa jest „wyjściem do poszukiwania przez nauczyciela własnych propozycji programowych odpowiadających rzeczywistym potrzebom dzieci. Jest określeniem minimum cywilizacyjnego, możliwym i koniecznym do osiągnięcia na najniższym szczeblu edukacyjnym”⁶³. Natomiast o programach decyduje nauczyciel lub cała rada pedagogiczna. Mogą to być programy autorskie lub atestowane przez MEN.

Według I. Adamek przez treści kształcenia rozumie się:

- wiedzę – materiał nauczania – zwany inaczej hasłami programowymi lub wiadomościami dotyczącymi obiektu poznania,
- zmiany, które mają zajść w wiadomościach dzieci, ich umiejętnościach i systemie wartości,
- czynności dzieci powodujące, że znajdą u nich określone zmiany psychiczne, których materiałem są hasła programowe⁶⁴.

Treści wychowania w przedszkolu są to te elementy kultury, które są dobierane celowo i włączane w proces edukacji. Treści te należą do niezmiernie istotnych środków działalności wychowawczej, gdyż dzięki nim dziecko poznaje

⁶³ *Encyklopedia XXI w.*, op. cit., s. 961.

⁶⁴ I. Adamek, *Podstawy edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2000, s. 32.

dorobek społeczny licznych pokoleń i samo może rozwijać różne sfery swoje osobowości. W związku z powyższym, w edukacji przedszkolnej treści wychowania, zgodnie z nową podstawą programową dzieli się według dziedzin kultury, które kształtują różnego rodzaju wartości, a mianowicie:

- wychowanie umysłowe, które obejmuje rozwój mowy, myślenia, pojęcia matematyczne i edukację przyrodniczą,
- wychowanie estetyczne,
- wychowanie społeczno – moralne,
- wychowanie zdrowotne⁶⁵.

Treści programowe wychowania przedszkolnego określa rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. Z 2009r. Nr 14, poz. 17). Zgodnie z nią dziecko, które kończy przedszkole i rozpoczyna naukę w szkole podstawowej powinno w zakresie edukacji przyrodniczej:

- znać stałe następstwo dni i nocy, pór roku, dni tygodnia, miesięcy, roku,
- wymieniać rośliny i zwierzęta żyjące w różnych środowiskach przyrodniczych, np. na polu, na łące, w lesie,
- wiedzieć, jakie warunki są potrzebne do rozwoju zwierząt (przestrzeń życiowa, bezpieczeństwo, pokarm) i wzrostu roślin (światło, temperatura, wilgotność),

⁶⁵ A. Klim – Klimaszewska, *Pedagogika przedszkolna. Nowa podstawa programowa*, Wydawnictwo ERICA, Warszawa 2010, s. 127.

- potrafić wymienić zmiany zachodzące w życiu roślin i zwierząt w kolejnych porach roku,
- wiedzieć, w jaki sposób człowiek może je chronić i pomóc im, np. przetrwać zimę,
- rozpoznawać i nazywać zjawiska atmosferyczne charakterystyczne dla poszczególnych pór roku,
- podejmować rozsądne decyzje i nie narażać się na niebezpieczeństwo wynikające z pogody, np. nie stać pod drzewem w czasie burzy, nie zdejmować czapki w mroźną pogodę,
- wiedzieć o czym mówi osoba zapowiadająca pogodę w radiu i w telewizji, np. że będzie padał deszcz, śnieg, wiał wiatr; stosować się do podawanych informacji w miarę swoich możliwości,
- budować wiedzę o świecie społecznym, przyrodniczym i technicznym oraz rozwijać umiejętności prezentowania swoich przemyśleń w sposób zrozumiały dla innych.

Zalecane jest, aby co najmniej jedną piątą czasu (w przypadku młodszych dzieci – jedną czwartą czasu), dzieci spędzały w ogrodzie przedszkolnym, na boisku, w parku itp., gdzie nauczyciel organizuje gry i zabawy ruchowe, zajęcia sportowe, obserwacje przyrodnicze, prace gospodarcze, porządkowe i ogrodnicze.

Edukacja przyrodnicza w przedszkolu zawiera poznawanie najbliższego otoczenia przyrodniczego, społecznego, technicznego. Otoczenie społeczne obejmuje następujące treści:

- poznanie środowiska przedszkolnego i rodzinnego dziecka, a także szerszego środowiska, w którym ono wzrasta,

- znajomość swojego nazwiska, adresu zamieszkania, orientacja w pomieszczeniach przedszkolnych,
- wykonywanie prostych prac gospodarczych w przedszkolu i domu,
- poznanie pracy w przemyśle, rolnictwie, usługach,
- poznanie środków lokomocji i transportu,
- znajomość znaków drogowych.

Aby zrealizować te cele dzieci są uczestnikami wycieczek, spacerów do zakładów pracy, zaprasza się do przedszkola ludzi różnych zawodów. Środki transportu dzieci poznają bezpośrednio lub pośrednio. Jeśli nie ma możliwości bezpośredniej obserwacji, nauczycielka wykorzystuje filmy, ilustracje, opowiadania, wiersze, modele. U dzieci poprzez te działania rozwijają się zainteresowania techniczne. Do treści otoczenia technicznego zalicza się:

- zapoznanie dzieci z różnymi źródłami energii i z formami ich wykorzystania,
- zapoznanie dzieci z wykorzystaniem prądu elektrycznego,
- zaznajomienie z urządzeniami technicznymi wykorzystywanymi w gospodarstwie domowym: latarka, żelazko, lampa, odkurzacz, mikser, suszarka do włosów itp.,
- zapoznanie dzieci z funkcjonowaniem zabawek mechanicznych,
- poznanie przez dzieci drobnych narzędzi niezbędnych w domu: młotek, śrubokręt, obcęgi, imadło,
- poznanie różnorodnych materiałów konstrukcyjnych wymagających zróżnicowanych technik łączenia (panele podłogowe, kafelki, tapeta).

Trzecim obszarem edukacji przyrodniczej jest zapoznanie dzieci ze środowiskiem naturalnym, w którym żyją. Treści te obejmują zarówno przyrodę ożywioną (rośliny, zwierzęta, ludzie) jak i nieożywioną (minerały, skały, woda, powietrze), oczywiście w zakresie odpowiadającym możliwościom intelektualnym dzieci, a także uwzględniając warunki najbliższego środowiska. Naturalne predyspozycje dzieci w wieku przedszkolnym umożliwiają im poznawanie zarówno przyrody ożywionej jak i nieożywionej.

Poprzez przyrodę nieożywioną rozumie się obiekty fizyczne oraz wszystkie zjawiska spowodowane przez niniejsze obiekty. Celem zasadniczym jest zapoznanie dzieci z przyrodą nieożywioną, nie ma tu jednak nastawienia na całościowe zdobywanie wiedzy o świecie, ale rozbudzenie zainteresowań przedszkolaków, kształtowanie u nich intuicji, a także pokazanie im bogactwa, złożoności i tajemniczości świata, w którym żyją. Nadrzędnym celem takiego działania jest przygotowanie dzieci do samodzielnego życia w społeczeństwie. Nie nastąpi to nigdy, gdy od najmłodszych lat dziecko nie pozna złożoności tego świata i nie zrozumie go. Dlatego tak szczególnego znaczenia nabierają pierwsze doświadczenia w przedszkolu, pierwsze fascynacje przyrodą, a również zainteresowanie wszelkimi zjawiskami przyrodniczymi. Dziecko może to osiągnąć poprzez samodzielne odkrywanie tajemnic przyrody.

Do treści przyrody nieożywionej zaliczyć można:

- poznanie własności ciał w różnych stanach skupienia: stałym, ciekłym i gazowym poprzez poznawanie zjawisk

występujących w przyrodzie: zamarzanie wody, topnienie śniegu i lodu, tworzenie się szronu, sopli lodu, nasłonecznienie, parowanie wody, nawilżanie powietrza, skraplanie wody, rozpuszczanie się niektórych substancji,

- poznanie cieplnego przewodnictwa ciał: nagrzewanie się rączki od garnka, łyżeczki zanurzonej w gorącej herbacie, wyróżnianie dobrych i złych przewodników ciepła (np. pręt metalowy, drewno); ogrzewanie mieszkań (kaloryfer, piec), zapoznanie się ze zjawiskiem promieniowania (słońce, żarówka),
- poznanie elementarnych wiadomości o zjawiskach magnetycznych oraz o sposobach ich wykorzystania: radioodbiorniki, głośniki, silniki elektryczne, prądnice, przyrządy pomiarowe,
- zasady pływania ciał, czym jest siła wyporu cieczy,
- poznanie zjawisk optycznych w otoczeniu (tworzenie się cienia, półcienia, zaćmienie słońca, księżyca, zastosowanie zwierciadeł, załamanie światła, poznanie przyrządów optycznych,
- porównywanie temperatury z długością dnia i porami roku,
- prowadzenie przez dzieci kalendarza pogody.

Źródłem poznania otaczającego nas świata jest rzeczywistość, która jest wokół nas. Można ją poznać w sposób bezpośredni i pośredni. Nauczyciel, uwzględniając zainteresowania dzieci dobiera we własnym zakresie treści, które prowadzą do:

- poznania odmiennego środowiska przyrodniczego, jakim jest park, łąka, las, pole uprawne, staw, rzeka, ogród botaniczny, zoologiczny, działka, podwórko, ogród, sad,
- poznania roślin i zwierząt tam występujących,
- zapoznania się z uprawą roślin, z narzędziami wykorzystywanymi przez ludzi do prac ogrodniczych, polowych,
- obserwacji zjawisk zachodzących w przyrodzie, w środowisku roślinnym i zwierzęcym wraz ze zmianą pór roku,
- tworzenia kącików przyrody, w których dzieci hodują rośliny, drobne zwierzęta,
- poznawania zagrożeń dotyczących środowiska naturalnego ze strony człowieka: pożary lasów, zatrucie powietrza, wody, gleby, kłusownictwo,
- zapoznania się ze sposobami ochrony przyrody,
- poznania skutków niszczenia środowiska naturalnego,
- dokarmiania ptaków i zwierząt, utrzymanie w czystości karmników,
- zbierania karmy dla bezdomnych zwierząt: kotów, psów,
- kolekcjonowania zbiorów przyrodniczych, tworzenia albumów, zbierania ilustracji o tematyce przyrodniczej,
- uczestnictwa w konkursach i akcjach ekologicznych, wykonywania prac plastycznych o tematyce przyrodniczej.

Podczas zabaw, gier, spacerów, wycieczek, prowadzonych obserwacji, własnemu doświadczeniu, dzieci mogą poznać odmiennie środowisko przyrodnicze, w którym żyją. Maluchy potrzebują ciekawych bodźców, aby ich ciekawość badawcza mogła być zaspokojona w należyтым stopniu. Aby nauczyciel mógł sprostać tym wyzwaniom i zaspokoić ciekawość dziecka,

rozbudzić w nim aktywność, dociekliwość i zdumienie w spotkaniu ze zjawiskami przyrodniczymi, musi sam interesować się przyrodą, dążyć do jej wyjaśniania, poznawania, zrozumienia zachodzących w niej zjawisk i zależności. Poszukiwanie wraz z dziećmi odpowiedzi na nurtujące pytania, rozwija u najmłodszych chęć poszukiwania oraz świadomość, że do wiedzy można dochodzić samodzielnie, a to w przyszłości zaowocuje chęcią do samokształcenia.

Programy wychowania w przedszkolu w zakresie edukacji przyrodniczo – ekologicznej wskazują nauczycielowi propozycje zagadnień do zrealizowania. Więckowski wskazuje, że program jest tylko i wyłącznie ramową propozycją rozwijania aktywności dzieci. Należy w tym miejscu podkreślić, że nauczyciel nie realizuje programu, ale w odpowiedni sposób interpretuje go w interesie rozwijającego się dziecka⁶⁶.

Przeglądając programy wychowania w przedszkolu obserwuje się, że zawierają one zróżnicowane zakresy treści edukacji społeczno – środowiskowej przewidziane do realizacji w przedszkolu:

- biologiczne, w tym botaniczne, zoologiczne, ekologiczne,
- geograficzne,
- historyczne,
- regionalne,
- fizyczne,
- chemiczne,

⁶⁶ R. Więckowski, *Pedagogika wczesnoszkolna*, WSiP, Warszawa 1993, s. 124-127.

- społeczne,
- techniczne,
- higiena i bezpieczeństwo.

Powyższe zestawienie wskazuje, że zakres treści jest zróżnicowany. Nauczyciel może zgodnie z zainteresowaniami dzieci wybrać spośród nich te, które zaspokoją ciekawość i rozbudzą twórczą aktywność poznawczą. Źródłem do zaplanowania zajęć mogą być również zdarzenia, których uczestnikiem jest dziecko, w tym wycieczki, uroczystości, imprezy, kalendarz pogody, przeżycia dzieci czy pory roku. Najważniejsze, aby blok tematyczny wyzwał u dzieci ciekawość, wyzwał ich inicjatywę, prowokował do podejmowania działań⁶⁷.

Zadania:

- 1. Od czego zależy dobór przez nauczyciela treści kształcenia, z zakresu edukacji przyrodniczej i ekologicznej?*
- 2. Wymień treści kształcenia z zakresu przyrody żywej i nieżywej, jakie wykorzystasz w pracy z dziećmi przedszkolnymi. Uzasadnij swój wybór.*
- 3. W jaki sposób będziesz kształtować u dzieci umiejętność podejmowania rozsądnych decyzji, by nie narażać się na niebezpieczeństwo wynikające z pogody?*

⁶⁷ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 72.

2.4. Metody aktywizujące w edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu

Dziecko w wieku przedszkolnym podejmuje wszelkie czynności zabawowe wyłącznie dlatego, że podstawową jego potrzebą jest aktywność, ruch, poznawanie wszystkiego co je otacza, wchodzenie w interakcje z osobami i rzeczami znajdującymi się w jego otoczeniu. Dziecko poznaje zjawiska i rzeczy poprzez manipulowanie, działanie, dotykanie, próbowanie. Nie przygląda się im z daleka, lecz wykonuje najrozmaitsze działania na nich i za ich pomocą⁶⁸. Ciekawość dziecka, jego ogromna wrażliwość i zdolność do wnikliwej obserwacji przyrody daje nauczycielowi możliwość dobierania różnorodnych metod jak i form edukacji przyrodniczo – ekologicznej.

Poznawanie środowiska przyrodniczego przez dzieci w wieku przedszkolnym powinno być oparte na dwu zasadach: na poglądzie i na samodzielnej działalności dzieci. Zasada poglądowości polega na zaznajamianiu z konkretnymi obiektami czy zjawiskami natomiast zasada samodzielnej działalności bierze swoje źródło z naturalnej potrzeby aktywności, gdzie dziecko ogląda, obserwuje różne obiekty, porównuje z innymi, pyta, wysuwa wnioski⁶⁹.

Czym jest metoda nauczania? Jest to celowo i systematycznie stosowany sposób pracy nauczyciela z dziećmi, umożliwiający im opanowanie wiedzy wraz z umiejętnością

⁶⁸ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 75.

⁶⁹ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s. 23

wykorzystania jej w praktyce, a także rozwijanie zdolności i zainteresowań poznawczych⁷⁰.

Obecnie, pojęcie „metody nauczania” często zastępowane jest pojęciem „metody wspierania aktywności poznawczej, edukacyjnej dzieci”⁷¹. Można je zdefiniować jako systematycznie podejmowany przez nauczyciela sposób współdziałania nauczyciela z uczniami i uczniów ze sobą, który polega na wzajemnym udzielaniu sobie pomocy edukacyjnej, w zależności od oczekiwań i potrzeb tych podmiotów, z których każdy może być zarówno dawcą jak i biorcą⁷².

W literaturze można spotkać się z wieloma klasyfikacjami metod pracy z dziećmi w wieku przedszkolnym. Zaleca się, aby metody te były stosowane naprzemiennie, ponieważ nawet najatrakcyjniejsza metoda, jeśli będzie stosowana zbyt często może być dla dzieci nużąca.

Kupisiewicz sklasyfikowała metody zgodnie z założeniem „od postrzegania do myślenia, od myślenia do praktyki” na:

- oparte na obserwacji i pomiarze,
- oparte na słowie,
- oparte na działalności praktycznej dzieci,
- gry dydaktyczne⁷³.

Uwzględniając u dzieci wiedzę posiadaną i oczekiwaną

⁷⁰ C. Kupisiewicz, *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1976, s. 154.

⁷¹ R. Więckowski, *Pedagogika...*, op. cit., s. 193.

⁷² J. Kujawiński, *Metody edukacyjne nauczania i wspierania w klasach początkowych*, UAM, Poznań 1998, s. 38.

⁷³ C. Kupisiewicz, *Podstawy...*, op. cit., s. 138, 150.

Więckowski wyróżnił dwie grupy metod: **metody informacyjne** (wyjaśnianie ilustrowane, werbalne; narracja ilustrowana, werbalna; opis z wykorzystaniem okazów naturalnych, modeli) oraz **metody heurystyczne** (problemowe, dyskusji, dialogu)⁷⁴.

Okoń zwraca uwagę na to, że celowa edukacja powinna kształtować w sposób harmonijny całą osobowość dziecka. W związku z czym badacz wyróżnia następujące grupy metod:

- asymilacji wiedzy (metody podające), które opierają się na aktywności poznawczej charakteryzującej się reprodukowalnością wiedzy: pogadanka, dyskusja, wykład, opis, opowiadanie, praca z książką,
- metody samodzielnego dochodzenia do wiedzy (problemowe): rozwiązywanie problemów, gry i zabawy dydaktyczne, giełda pomysłów,
- metody waloryzacyjne (eksponujące wartości): aktywność emocjonalno – artystyczna,
- metody praktyczne: działalność praktyczno – techniczna⁷⁵.

Mystkowska proponuje stosować w przedszkolu metody wielostronnego kształcenia: problemową, podającą (słowna i oglądowa), praktyczną i eksponującą⁷⁶. Natomiast Stawiński w nauczaniu biologii zaleca zmodyfikowaną klasyfikację metod według Zborowskiego. Należą do niej:

1. Metody kierowania samodzielną pracą dzieci:

⁷⁴ R. Więckowski, *Pedagogika...*, op. cit., s.193-195.

⁷⁵ W. Okoń, *Wprowadzenie...*, op. cit. s. 254-273.

⁷⁶ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s 24.

- obserwacja, doświadczenia,
 - praca z książką,
 - nauczanie sytuacyjne,
 - praca w ogrodzie przedszkolnym i kąciku przyrody,
 - zajęcia plastyczne.
2. Metody poszukujące:
- rozmowa,
 - pogadanka.
3. Metody podające:
- opowiadanie i opis,
 - czytanie⁷⁷.

Aby uatrakcyjnić zajęcia, nauczyciel powinien przeplatać metody lub łączyć w jednym zajęciu kilka metod, gdyż służą one przede wszystkim stwarzaniu sytuacji sprzyjających rozwojowi aktywności poznawczej dzieci. Aktywność przyrodnicza dziecka powinna mieć miejsce zarówno w czasie dowolnych zabaw jak i w planowanych zajęciach. Aby zrealizować te zamierzenia nauczyciel powinien:

- urządzić w ciekawej formie kącik przyrody, uwzględniając realizowaną tematykę, bądź porę roku,
- inspirować i zachęcać dzieci do poznania tajników przyrody,
- kształtować i wyzwalać u dzieci postawę poszukującą, rozbudzać ich ciekawość światem przyrody ożywionej i nieożywionej,

⁷⁷ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s. 24-25.

- zdiagnozować zainteresowania dzieci, ich osobowość, aby w odpowiedni sposób rozwijać umiejętności poznawcze,
- przytaczać znane dzieciom fakty, zjawiska,
- posługiwać się poprawną polszczyzną jak i fachowym językiem w dziedzinie środowiska przyrodniczo-ekologicznego.

Poznanie przyrody przez małe dzieci następuje w dwojaki sposób: bezpośrednio, w wyniku kontaktu z obiektami lub pośrednio, z wykorzystaniem pomocy dydaktycznych.

Przekazywanie małym dzieciom wiedzy na temat środowiska przyrodniczego jest istotne, jednak nie zawsze wiedza ta będzie dla nich zrozumiała. Zależy to przede wszystkim od sposobów poznania jak i wyjaśnienia zjawisk zachodzących w przyrodzie i w najbliższym ich środowisku. Głównymi metodami poznania piękna środowiska naturalnego, jego zagrożeń i skutków oddziaływań człowieka powinny być: obserwacja, opowiadanie, opis, metoda problemowa, metody waloryzacyjne, gry i zabawy edukacyjne. Przyroda jest najlepszym nauczycielem i tylko bezpośredni z nią kontakt ukazuje dzieciom związki, jakie ją łączą z ludźmi. Mnogość bezpośrednich doświadczeń i przeżyć stwarza podstawę poznania różnorodności jej form, praw, którymi się rządzi oraz różnych wpływów, na które jest narażona⁷⁸. Bezpośrednie oddziaływanie i własna aktywność dziecka pozwala mu zrozumieć potrzebę ochrony środowiska naturalnego,

⁷⁸ A. Budniak, *Edukacja społeczno – przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym. Podręcznik dla studentów*, Wydawnictwo Impuls, 2009, s. 212.

tworzenia parków narodowych czy rezerwatów przyrody dla ginących gatunków roślin i zwierząt.

Drugim sposobem poznania środowiska przyrodniczego jest pośredni z nią kontakt. Jednak, wykorzystując środki dydaktyczne w poznaniu przyrody należy pamiętać, że nie zastąpią one bezpośredniego poznania. Wykorzystanie filmów, planszy, zdjęć, przeźroczy, programów edukacyjnych, internetu, nagrań dźwiękowych ma wyłącznie za zadanie uzupełnić wiadomości dzieci dotyczące niedostępnych zjawisk, gatunków roślin i zwierząt, zapoznać z odległymi środowiskami przyrodniczymi, a także umożliwić utrwalenie wiedzy nabytej podczas własnego doświadczenia. Pośrednie poznanie jest sposobem, który sprzyja także rozbudzaniu wrażliwości dzieci oraz ich ciekawości poznawczej.

Pozytywne postawy dzieci wobec przyrody a także wdrażanie je do ochrony środowiska mają nie tylko efekty nauczania kształtującego, które wymieniłam wcześniej, ale również wychowującego. Do metod tych zaliczamy:

- **metody praktyczne**, które skierowane są na podjęcie działań na rzecz ochrony środowiska poprzez prace społeczno – użyteczne: porządkowanie terenu, sprzątanie „świata”, uprawę i pielęgnowanie roślin, hodowlę zwierząt, stawianie karmników i budek lęgowych dla ptaków, opiekę nad pomnikami przyrody, uczestniczenie w akcjach charytatywnych na rzecz zwierząt, ochronę środowiska, uczestnictwo w konkursach ekologicznych, przeglądach teatralnych, plastycznych, propagowanie idei

ochrony środowiska przez wykonywanie plakatów, wywieszanie afiszy, robienie wystawek tematycznych, prowadzenie kącika ekologicznego, biblioteczki ekologicznej, wykonywanie albumów, wykonywanie rysunków i wykorzystanie innych technik plastycznych, fotografowanie przyrody, nagrywanie dźwięków z otoczenia;

- **obserwacje świata roślin i zwierząt**, zjawisk występujących w przyrodzie;
- **eksperymenty** obrazujące procesy zachodzące w przyrodzie i skutki ingerencji człowieka, przygotowywanie pokazów;
- **opowiadania i opisy**, praca z tekstem literackim;
- **gry i zabawy** terenowe, badawcze, dydaktyczne, gimnastyczne, loteryjki obrazkowe, drama, zabawy muzyczne i rytmiczne;
- **wycieczki i spacer**y sprzyjające podglądaniu przyrody, obserwowaniu, jak ludzie szpecą i niszczą przyrodę oraz jak ją ratują, przyzwyczajanie dzieci od najmłodszych lat do szanowania przyrody i wyrabianie w nich poczucia odpowiedzialności za nią;
- **kontakt ze sztuką** poświęconą przyrodzie, w tym z muzyką, malarstwem, fotografią;
- **twórczość plastyczna** dzieci, tworzenie kompozycji przestrzennych i płaskich z darów natury⁷⁹.

Dzieci w wieku przedszkolnym, dla swoich aktywnych

⁷⁹ E. Jaszczyszyn (red.), *Ekologiczna edukacja przedszkolna*, Agro-Group, Białystok 2003, s. 20.

działań potrzebują nie tylko bodźców płynących z otaczającego świata, ale również dorosłych, którzy będą pobudzali je do działania, będą dodawali odwagi, wspierali ich ciekawość świata. Niezbędne jest im również poczucie bezpieczeństwa i wiara we własne siły. Przeżycia pobudzają je do zadawania pytań. Dopiero wtedy, gdy znajdą odpowiedź na swoje wątpliwości zaczynają ją ujmować w słowa. Dziecko w momencie nazywania, gdy zaczyna przyporządkowywać terminy rzeczom i zjawiskom, odczuwa dopiero poczucie bezpieczeństwa. Czuje się spokojne gdyż wie, co to jest i rozpoznaje nieznane mu wcześniej zjawiska. Gdy już to wszystko osiągnie, następuje proces poznania, który polega na uwewnętrznianiu wiedzy.

Nauczyciele powinni pamiętać, że w trakcie poznawania rzeczywistości należy stawiać przed dziećmi takie zadania, które wyzwolą w nich chęć działania, zmotywują do poszukiwania rozwiązań, zaktywizują myślenie, wyzwolą ekspresję i inwencję twórczą, pobudzą do zastanawiania się, myślenia, zadawania pytań i poszukiwania odpowiedzi przez rozwiązywanie nurtujących je problemów. Jeśli jeszcze aktywność wychowanka będzie połączona z przeżywaniem, wówczas wiedza oraz poznane pojęcia i umiejętności zdobyte w ten sposób będą zrozumiałe i trwałe⁸⁰.

Zadania:

- 1. Proszę przygotować konspekt zajęć w przedszkolu o tematyce przyrodniczo – ekologicznej z wykorzystaniem*

⁸⁰ A. Łada – Grodzicka, *ABC...Program wychowania przedszkolnego XXI wieku*, WSiP, Warszawa 2008, s. 11.

metod praktycznych.

2. *Czy dzieci w wieku przedszkolnym mogą wykonywać prace domowe z zakresu edukacji przyrodniczo – ekologicznej? Proszę uzasadnić swoją wypowiedź.*
3. *Proszę przygotować plansze edukacyjne z ruchomymi elementami do dowolnie dobranych treści edukacji przyrodniczo – ekologicznej.*

2.5. Zasady edukacji przyrodniczo - ekologicznej

Dziecko w wieku przedszkolnym nie może poznawać rzeczywistości według zasady od teorii do praktyki, zatem nie oczekuje gotowych odpowiedzi na nurtujące je pytania. W jego rozwój wpisana jest natomiast potrzeba aktywnej konfrontacji ze światem oraz należących do niego pytań i odpowiedzi⁸¹. „Dziecko współtworzy aktywnie swoje życie i swoją naukę, jest zmotywowane i pełne energii w procesie przyswajania sobie rzeczywistości życia. Nauka sprawia dzieciom przyjemność, nowe odkrycia i nowa wiedza wprawiają je w zachwyty”⁸².

Edukacja ekologiczna powinna być przede wszystkim skierowana na rozwijanie u dzieci umiejętności praktycznych, potrzebnych do zdobycia wiedzy w zakresie środowiska przyrodniczego i przygotowanie ich do jej wykorzystania w konkretnych sytuacjach. W edukacji przyrodniczo – ekologicznej nauczyciel powinien przestrzegać kilku zasad nauczania:

⁸¹ I. Konopnicka, *Edukacja...*, op. cit., s. 127.

⁸² D. Braun, *Badanie, odkrywanie świata z dziećmi*, Jedność, Kielce 2002, s. 13.

- dziecko w wieku przedszkolnym powinno poznawać w pierwszej kolejności środowisko rodzinne, lokalne, bliskie, zgodnie z zasadami pogłębłości i przystępności w nauczaniu,
- zasada od konkretnego doświadczenia do uogólnienia,
- wszystko co robi nauczyciel, co mówi o przyrodzie i najbliższym środowisku powinno być piękne, niezwykle atrakcyjne, zadziwiające, zagadkowe, paradoksalne, nieoczekiwane, tajemnicze i powinno poruszać dusze i zmysły dziecka, wywoływać silne przeżycia emocjonalne⁸³.

Można wyodrębnić trzy wymiary edukacji przyrodniczo – środowiskowej:

- **edukacja o środowisku**, w wyniku czego dzieci zdobywają wiedzę naukową o rzeczywistości przyrodniczej i społecznej. Edukacja taka nie może odbywać się okazjonalnie i ograniczać się do pojedynczych tematów, ale powinna ona uwzględniać wszystkie możliwe obszary edukacji i oddziaływanie różnorodnych środowisk. Dzieci powinny poznawać rzeczywistość poprzez obserwację, badania, eksperyment, wyjaśnienie, weryfikowanie, przewidywanie, przypuszczanie, przeżywanie i wartościowanie.
- **edukacja w środowisku**, inaczej edukacja przez środowisko polega na tym, że uczenie się o środowisku odbywa się poprzez bezpośrednie działanie w kontakcie z nim, gdyż to ono stymuluje wszechstronną aktywność dzieci,

⁸³ M. Sawicki, *Edukacja środowiskowa w klasach I-III szkoły podstawowej*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1997, s. 10.

uwrażliwia na piękno i na niszczenie zasobów, kształtuje poczucie odpowiedzialności za otoczenie, pobudza ciekawość i warunkuje nabywanie szacunku natury.

- **edukacja dla środowiska** skierowana jest na przygotowanie dzieci do odpowiedzialnego działania na rzecz środowiska, jego ochraniań, rozwiązywania problemów środowiskowych, do podejmowania działań profilaktycznych na jego rzecz⁸⁴.

W edukacji środowiskowej, wg E.J. Frątczaków nauczyciel powinien uwzględnić następujące zasady:

- **Fazowe zapoznawanie z otoczeniem**, które obejmuje fazę emocjonalną (poznanie przez dziecko piękna przyrody i jej bogactwa), poznawczą (rozwijanie ciekawości, która pobudza do działania) i ekonomiczną (jak przyrodę wykorzystywać, przetwarzać, eksploatować, chronić i pomnażać);
- **Bezpośredni kontakt** dzieci z obiektami i zjawiskami przyrody ożywionej i nieożywionej;
- **Przeżywanie piękna** różnorodności zjawisk w przyrodzie, dzięki czemu wyzwała się u dzieci uczucie radości, zadowolenia, zachęca do poznawania jej i ochrony;
- **Odwrócone funkcje edukacji**, która opiera się na przekazywaniu przez dzieci zdobytych informacji i doświadczeń nauczycielom, rówieśnikom, rodzicom;
- **Ekologiczny egocentryzm utylitarny**, dzięki któremu ukazuje się dzieciom znaczenie przyrody w życiu człowieka w sposób praktyczny (poprzez zabawę,

⁸⁴ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 42-43.

obserwację, doświadczenia, pracę), a także uczy się umiejętności wykorzystania jej zasobów;

- **Ekonomizacja wykorzystania zasobów przyrody i środowiska**, która realizowana jest poprzez codzienne czynności wykonywane przez dzieci, a dotyczy racjonalnego wykorzystania zasobów naturalnych, prawidłowego gospodarowania odpadami oraz ograniczenia ich powstawania;
- **Kooperacja pozytywna między ludźmi**, która mówi o konieczności współdziałania ludzi i różnych instytucji w celu chronienia naturalnego środowiska⁸⁵.

Przestrzeganie niniejszych zasad umożliwi nauczycielowi sprawne organizowanie zajęć edukacji przyrodniczej i środowiskowej. Poznawanie przyrody przez dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym powinno odbywać się najpierw poprzez kontakt z obiektami i zjawiskami przyrodniczymi, a dopiero później należy przejść do kształtowania ich przyrodniczego myślenia. W pierwszym etapie poznawania przyrody szczególne znaczenie odgrywają wrażenia i spostrzeżenia dziecka, a dopiero później poznanie pojęciowe, które będzie oparte na zebranych i przetworzonych przez dzieci informacjach. Aby edukacja ekologiczna była skuteczna, należy jej etapy dostosować do właściwości i możliwości rozwojowych dzieci. Można wyszczególnić następujące fazy zapoznania dzieci z treściami przyrodniczo – ekologicznymi:

⁸⁵ E. J. Frątczakowie, *Edukacja sozologiczna uczniów klas I-III szkoły podstawowej. Poradnik dla nauczyciela*, WOM, Bydgoszcz 1992, s. 14-15.

- poznanie piękna i zróżnicowania przyrody w bezpośrednim kontakcie ze środowiskiem przyrodniczym, by rozbudzić wrażliwość i zainteresowanie dzieci,
- zapoznanie dzieci z przykładami dewastacji przyrody przez człowieka,
- rozpoznanie i omówienie przyczyn i skutków degradacji środowiska naturalnego,
- wpajanie norm postępowania w celu ochrony przyrody,
- wybór form oszczędzających zasoby środowiska przyrodniczego⁸⁶.

Aby stworzyć dziecku najkorzystniejsze warunki sprzyjające edukacji środowiskowej, niezbędna jest obecność obok niego nauczyciela wyrozumiałego i wrażliwego, który jest świadomy następujących zasad:

- „Mniej nauczaj, a więcej dziel się swymi odczuciami,
- Bądź uważny, skierowany na dzieci,
- Skupiaj uwagę dzieci,
- Najpierw patrz, doświadczaj, a dopiero potem mów,
- Wykorzystaj pytania, aby uaktywnić swoich podopiecznych,
- Świat dziecka tworzą nie drobne, lecz doniosłe ludzkie wartości (J.B. Cornell)»⁸⁷.

⁸⁶ I. Paško, *Cele edukacji ekologicznej najmłodszych*, „Życie Szkoły” 1992, nr 4, s. 201-204.

⁸⁷ I. Konopnicka, *Edukacja...*, op. cit., s. 132.

Zadania:

1. *Opracuj na podstawie dowolnej literatury zasady edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu.*
2. *Jak rozumiesz zasadę: „najpierw patrz, doświadczaj a dopiero potem mów”?*
3. *Przygotuj grę dydaktyczną z zakresu edukacji przyrodniczo – ekologicznej i opracuj zasady gry.*

2.6. Formy edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu

Do najbardziej rozpowszechnionych form organizacyjnych pracy dzieci należy praca jednostkowa, zbiorowa i grupowa. Kryterium klasyfikacji tych form jest sposób, w jaki dzieci zdobywają wiedzę. Każda z nich przyczynia się do kształtowania wielu cech osobowości. Zajęcia zbiorowe mają znaczący wpływ na uspołecznienie uczniów, praca grupowa przyczynia się do wyrabiania umiejętności współdziałania w grupie, forma jednostkowa ma wpływ na wyrobienie własnej aktywności u dzieci i samodzielności. Wszystkie te formy powinny się przenikać, gdyż wówczas uczenie się jest najskuteczniejsze. Naprzemienne ich stosowanie umożliwia właściwe zgranie treści i metod z formami oraz pozwala na urozmaicenie czynności uczenia się⁸⁸.

W edukacji przedszkolnej należy uwzględnić różne formy organizacyjne pracy z dziećmi oraz dostosować je do możliwości dzieci, podjętej problematyki, warunków, środków

⁸⁸ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 85.

dydaktycznych, jakimi nauczyciel dysponuje. Zatem praca z dziećmi w przedszkolu wymaga od nauczyciela doboru odpowiednich form organizacyjnych, które można zdefiniować jako „rozplanowane w czasie i w przestrzeni wzajemne czynności nauczyciela i dzieci”⁸⁹. Obejmują one różnorodne sytuacje wychowawcze, zarówno te naturalne jak i celowe, systematycznie się powtarzające lub tylko organizowane okolicznościowo w rozkładzie dnia pracy placówki. Podstawowymi formami w edukacji przedszkolnej są zajęcia i zabawy dowolne, zajęcia obowiązkowe, a także sytuacje okolicznościowe⁹⁰.

Zajęcia i zabawy dowolne dzieci podejmują z własnej inicjatywy w czasie na to przeznaczonym. Są działaniami indywidualnymi lub mogą się odbywać w samorzutnie zorganizowanych zespołach. W tym czasie dzieci mogą organizować zabawy tematyczne, konstrukcyjne, ruchowe, badawcze, mogą rysować, wycinać, malować, sprzątać, podlewać rośliny. Zabawy dowolne mogą być inspirowane wystrojem wnętrza lub elementami środowiska przyrodniczego, zorganizowanym spotkaniem czy imprezą przedszkolną. Kącik przyrody zorganizowany w sali może pobudzać dzieci do działania, do obserwacji okazów w nim zgromadzonych. Często zajęcia dowolne są kontynuacją bardzo ciekawych zajęć obowiązkowych. Koniecznym jest także podejmowanie działań nauczyciela w kierunku dbałości o wystrój miejsc, w których dzieci przebywają na co dzień.

⁸⁹ A. Klim – Klimaszewska, *Pedagogika...*, op. cit., s. 116.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 11.

Nauczyciel powinien systematycznie zmieniać wystrój pomieszczeń zgodnie z zainteresowaniami dzieci, porami roku, zgodnie z omawianymi zagadnieniami czy odbytymi wycieczkami. Dzieci mogą kolekcjonować materiał przyrodniczy, hodować rośliny czy drobne zwierzęta. Wszystkie te warunki pobudzają aktywność dziecka, a także pomagają nauczycielowi realizować cele edukacji środowiskowej.

Do **zajęć obowiązkowych** zaliczyć można wszelkie czynności samoobsługowe i prace użyteczne na rzecz przedszkola i grupy. Dochodzą do tego spacer, wycieczki, wyjścia okolicznościowe, uroczystości przedszkolne, koncerty, zajęcia organizowane przez nauczyciela oraz zajęcia dodatkowe, organizowane dla zainteresowanych dzieci (język obcy, taniec, rytmika, balet, basen itp.). Pomimo tego, że czynności samoobsługowe i prace użyteczne mogą być uznane za sytuacje naturalne, jednak w przedszkolu objęte są zamierzoną pracą wychowawczą. Mogą być one w edukacji środowiskowej wykorzystane do rozwijania określonych czynności praktycznych, w tym prac hodowlanych, prowadzenia systematycznych obserwacji w kąci przyrody, w ogrodzie przedszkolnym, w parku, czy też do wyciągania wniosków podczas prostych czynności.

Kolejną formą, którą chciałabym przybliżyć są **sytuacje okolicznościowe**, które zaliczyć można do nieoczekiwanych sytuacji, które podsuwają dzieciom jakiś problem wynikający z ich ciekawości, zainteresowań, obserwacji, bezpośrednich przeżyć. Sytuacje te stwarzają nauczycielowi okazję do oddziaływań wychowawczych, do odpowiedzi na pytania

wychowanków, do rozstrzygnięcia konfliktów czy do indywidualnych oddziaływań wychowawczych. Sytuacji okolicznościowych nie można zaplanować, lecz należy je przewidywać. Sytuacje te mogą być związane z porami roku, z życiem dziecka w rodzinie, przedszkolu, szerszym środowisku społecznym, pogodą, wydarzeniami artystycznymi, historycznymi, klęskami żywiołowymi⁹¹.

W edukacji przyrodniczo – ekologicznej nauczyciel może wykorzystać następujące formy organizacyjne:

- spacer, wycieczki krótkotrwałe i dłuższe, gdzie prowadzi zajęcia terenowe,
- prace w ogrodzie przedszkolnym i wokół przedszkola,
- prace hodowlane prowadzone w przedszkolu i w domu (uprawa, hodowla),
- prowadzenie kącika przyrody i ochrony środowiska,
- zajęcia edukacji przyrodniczo – ekologicznej,
- prace społeczno – użyteczne na rzecz przedszkola,
- uczestnictwo dzieci w akcjach charytatywnych, apelach, konkursach organizowanych przez Ligę Ochrony Przyrody⁹².

Obok form zaplanowanych przez nauczyciela do realizacji, podczas pobytu dzieci w przedszkolu znaczącą rolę odgrywają zajęcia pozaprzedszkolne, takie jak wycieczki, praca na działce, w ogródku przydomowym czy prace domowe.

⁹¹ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit. s. 85-87.

⁹² W. Stawiński, *Podstawy nauczania środowiska przyrodniczego*, WSP, Kraków 1994, s. 188.

To od samego nauczyciela zależeć będzie, jakie formy dobierze w swojej pracy. Jednak niezbędnym jest, aby dobierając je uwzględniał zainteresowania dzieci, zmiany zachodzące w przyrodzie, środowisku w którym dzieci żyją. Poniżej omówię kilka z najpopularniejszych form edukacji przyrodniczo – środowiskowej w przedszkolu.

Spacery i wycieczki

Udając się z dziećmi na spacer, nauczyciel może zawsze znaleźć ciekawe z przyrodniczego punktu widzenia miejsce, którym może być chociażby osiedlowy lub przedszkolny plac zabaw, wyposażony w huśtawki, piaskownicę, wokół których można dostrzec wiele drzew i krzewów. Dzieci podczas zabaw spontanicznych nie zawsze zwracają uwagę na to, co je otacza, często niszcząc rośliny, gdyż one czują się najważniejsze. Podobnie jest z wyjściem do parku. Dopiero celowe oddziaływanie wychowawcze sprzyja refleksji. Spacery, oprócz walorów poznawczych pomagają uświadamiać dzieciom konieczność ochrony przyrody. Dzieci nie tylko poznają różne gatunki roślin, ale szybko zaczynają orientować się, że trzeba zadbać o to miejsce⁹³.

Spacer, jest to lubiana przez dzieci forma, jednak trudna dla nauczyciela, gdyż musi się do niej dobrze przygotować, uwzględniając:

- możliwości fizyczne dzieci,
- zapewnienie odpowiedniej opieki dzieciom,

⁹³ M. Olszewska – Torbe, *O naturze 2000 nie tylko dla najmłodszych*, Szczecin 2006, s. 11-13.

- znajomość terenu,
- cel i tematykę spaceru lub wycieczki,
- dobrą znajomość obiektów przyrodniczych, które dzieci będą obserwowały⁹⁴.

Spacer, czyli wyprowadzanie dzieci poza teren przedszkola, zapewniają im pobyt na powietrzu. Zazwyczaj odbywają się one wokół przedszkola, w naturalnym otoczeniu przyrodniczym i wpływają na kształcenie u dzieci więzi z jego najbliższym środowiskiem, inspirują dzieci do twórczości plastycznej, do rozmów, stwarzają okazje do zadawania pytań, formułowania wypowiedzi, poszerzania słownictwa i wiedzy o otoczeniu, kształtowanie stosunku do ludzi, zwierząt i przyrody, dają szansę do prowadzenia obserwacji przyrodniczych powiązanych z konkretną porą roku⁹⁵. Nauczyciel może wyjść z dziećmi na spacer do pobliskiego parku, na osiedlowy skwer, na znajdujące się nieopodal przedszkola działki, nad pobliski staw.

Spacerując wokół przedszkola nauczyciel może zwrócić uwagę dzieci na zmieniające się drzewa, zieleniącą trawę, świeży zapach powietrza, świergot ptaków, na chmury, słońce, tworzenie się mgły. Jednak nauczyciel powinien jedynie kierować spostrzeżeniami dzieci, niczego im nie narzucać.

Wycieczka według Okonia to forma organizacyjna nauczania, która służy realizacji celów dydaktycznych⁹⁶.

⁹⁴ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s.103.

⁹⁵ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 88-89.

⁹⁶ W. Okoń, *Zarys dydaktyki ogólnej*, WSiP, Warszawa 1970, s. 290.

Jest jedną z atrakcyjniejszych form, która stwarza bardzo dobre warunki do dokonywania obserwacji i bezpośredniego kontaktu dziecka z rzeczywistością przyrodniczą i społeczną. Podczas niej dzieci mają możliwość rozwijania analizy, syntezy, porównywania, klasyfikowania, tworzenia uogólnień, pojęć, wyciągania wniosków, poznawania znaczenia zjawisk, dostrzegania związków przyczynowo – skutkowych i różnych zależności. Uważliwiają się na piękno przyrody, przygotowują do jej ochrony. Należy jednak pamiętać, że samo zmysłowe spostrzeżenie nie wystarczy, aby zrozumieć związki i zależności zachodzące między zjawiskami, gdyż poprzez obserwacje dziecko nie pozna bezpośrednio przyczyn i skutków, nie pozna motywów działania, gdyż one nie prowadzą do uogólnień. Zbyt duża liczba spostrzeżeń bez ich klasyfikacji, bez dokonywania uogólnień, ich nazywania, powoduje u dzieci chaos zamiast rzeczywistego i uporządkowanego świata⁹⁷.

Nauczyciel powinien organizować wycieczki w różnych porach roku, aby dzieci mogły samodzielnie dostrzegać zmiany jakie zachodzą w przyrodzie. Ponadto powinien planować wycieczki, które są w różnym stopniu zróżnicowane. W edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej można poklasyfikować wycieczki ze względu na czas ich trwania oraz odległość. I tak wyróżnia się:

⁹⁷ H. Gutowska (red.), *Środowisko społeczno – przyrodnicze w klasach I-III. Książka przedmiotowo – metodyczna*, WSiP, Warszawa 1989, s. 157-158.

- **wycieczki bliższe** – czyli krótkie 20-30 minutowe formy o wąskim zakresie tematycznym, których celem jest obserwacja jakiegoś wybranego obiektu lub zjawiska, np. poszukiwania oznak wiosny, poznania znaków drogowych, tworzenia się cienkiej warstwy lodu na kałużach;
- **wycieczki dalsze** – trwające od jednej do trzech godzin. Zawierają one szerszy zakres tematyczny, podczas których dzieci obserwować mogą kilka obiektów i zjawisk, np. pracę w ogrodzie różanym, na działce, przycinanie drzew, mrowisko. Dzieci uczą się na podstawie obserwacji, lecz także mogą wykonywać różne pomiary na „oko” np. grubości drzew, odległości, sprawdzanie siły wiatru na otwartej przestrzeni i w lesie;
- **wycieczki całodziennie** – celem ich jest zaznajomienie dzieci z naturalnym środowiskiem, jako integralną całością. Przykładem takiej wycieczki może być wyjazd nad morze, nad jezioro, nad Zalew Szczeciński, gdzie dzieci mogą obserwować warunki życia w wodzie. Mogą sprawdzać temperaturę wody, stosując określenia ciepło-zimno; obserwują roślinność charakterystyczną dla danego akwenu, życie zwierząt wodnych.

Drugim kryterium doboru wycieczek może być realizowany cel. Należą do nich:

- **wycieczki rozpoznawcze**, które skierowane są na rozeznanie doświadczeń dzieci z danego zakresu oraz wprowadzenie do tematu, który będzie realizowany. Najczęściej organizuje się je na początku roku szkolnego, gdzie dzieci poznają otoczenie przedszkola, ruch drogowy

wokół niego, przejścia dla pieszych lub przed rozpoczęciem jakiegoś tematu w celu dostarczenia dzieciom jak największej ilości wrażeń i spostrzeżeń;

- **wycieczki poznawcze**, które nauczyciel powinien zorganizować w pierwszym etapie cyklu dydaktycznego. Mają one na celu pogłębienie już istniejących lub uzyskanie nowych doświadczeń w bezpośrednim kontakcie ze środowiskiem. Zakres tematyczny powinien być węższy, z precyzyjnym określeniem przedmiotów czy zjawisk lub poznawanych treści;
- **wycieczki pogłębiające**, które są organizowane wówczas, gdy podczas wcześniej zorganizowanych wycieczek poznawczych powstały jakieś luki w wiedzy i doświadczeniach dzieci. Celem ich jest uzupełnienie braków lub uściślenie spostrzeżeń dzieci. Są to formy zazwyczaj krótkie;
- **wycieczki podsumowujące**, które nauczyciel organizuje po zakończeniu tematycznego cyklu. Jest to forma skierowana na utrwalenie wiadomości i nabytych umiejętności. Podczas takiej wycieczki nauczyciel ewaluuje podjęte przez siebie działania. Może sprawdzić w jakim stopniu dzieci rozumieją nowe pojęcia, zjawiska, czy potrafią nimi się posługiwać i czy potrafią zdobytą wiedzę wykorzystać w działaniu⁹⁸.

Aby wycieczka lub spacer odniosły oczekiwany efekt, nauczyciel musi wcześniej podjąć odpowiednie przygotowania.

⁹⁸ M. Jakowicka, *Wzbogacanie doświadczeń uczniów klas początkowych w kontaktach ze środowiskiem*, WSiP, Warszawa 1982, 84-85.

Powinien zatem:

1. dokonać wyboru odpowiedniego miejsca wycieczki,
2. ustalić najbardziej optymalny termin i czas trwania, z precyzyjnym określeniem godziny wyjścia i powrotu,
3. ustalić przebieg wycieczki,
4. zapewnić opiekę osób dorosłych i środki transportu w przypadku dalszej wycieczki, ubezpieczyć dzieci,
5. określić cele wycieczki, metody i formy pracy nauczyciela i dzieci, środki dydaktyczne o ile są one niezbędne, przybory, narzędzia,
6. dokonać weryfikacji własnej wiedzy na temat zwiedzanych miejsc i obiektów, uzupełnić ją o ile jest to konieczne,
7. przygotować dzieci do wycieczki,
8. ustalić zakres pomocy osób dorosłych, które będą sprawowały opiekę nad dziećmi,
9. zgłosić wycieczkę dyrektorowi placówki z podaniem miejsca, terminu, czasu trwania i liczby uczestników⁹⁹.

Według Szumana „przyroda otwiera się dla uczucia, a nie tylko dla umysłu dziecka – gdy ono w niej przebywa jak najczęściej i najswobodniej. Małych dzieci nie można wychowywać w zamkniętych izbach – a to nie tylko ze względu na zdrowie, dziecko ma żyć bezpośrednio na łonie przyrody, w słońcu, wśród zieleności, wśród traw, krzewów i musi odwiedzać lasy, pola, łąki, pagórki, doliny, strumyki, musi się zatrzymywać na miedzach i w cieniu wielkich drzew,

⁹⁹ M. Lelonek, T. Wróbel, (red.), *Praca nauczyciela i ucznia w klasach 1-3*, WSiP, Warszawa 1990, s. 375-376.

musi widzieć nad sobą wędrujące chmury i ptaki. Jeżeli przyroda ma stać się dla niego przeżyciem – czymś bardzo bliskim i tajemniczym – równocześnie uroda świata widzialnego odsłania się przed naiwnymi i czystymi oczami dziecka, tak jak nigdy nie odsłoni się przed dorosłymi”¹⁰⁰.

Powyższe słowa ukazują cały sens wycieczek i spacerów, które nie tylko wzbogacają doświadczenia i wiadomości dzieci, zwracają uwagę na różnorodność środowiska przyrodniczego, ale poruszają ich duszę, rozwijają sferę emocjonalną i wrażliwość na piękno natury, budzą przywiązanie do ojczystych stron, do swojego kraju, kształtują postawy ekologiczne.

Nauczyciel przedszkola, kształtując postawy przyrodniczo – ekologiczne, może zorganizować wycieczkę na działkę, gdzie wychowankowie mogą zapoznać się z drzewami owocowymi, orzechem włoskim, krzewami ozdobnymi lub uprawianymi warzywami; do lasu, podczas której dzieci poznają drzewa liściaste i iglaste, runo leśne, drobne zwierzęta, owady, warunki życia niektórych zwierząt; do gospodarstwa agroturystycznego, gdzie dzieci rozpoznawać będą zwierzęta hodowlane, hierarchę zwierząt w stadzie, zapoznają się również z produkcją ekologicznej żywności; do stadniny koni, gdzie dzieci przyglądają się jak należy opiekować się końmi; nad morze; do parku; do oczyszczalni ścieków; do portu rybackiego.

Każda wycieczka i spacer są żywą lekcją, której nie można zastąpić żadną inną formą.

¹⁰⁰ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 91-92.

Ogród przedszkolny

Ogród przedszkolny jest dla dzieci najbliższym środowiskiem przyrodniczym. Spełnia on wiele ważnych funkcji, w tym poznawczą, rekreacyjną i estetyczną. W nim również dzieci wykonują różne drobne prace. Jeżeli jest on zadbane, rosną w nim różnorodne kwiaty i krzewy ozdobne od wiosny do późnej jesieni, wówczas pobudza on dzieci do zabaw o tematyce przyrodniczej. Podczas codziennych zabaw w takim ogrodzie, dzieci mogą wykorzystywać różnorodne materiały przyrodnicze, takie jak suche gałązki, liście, szyszki, patyczki, kamyczki, żdzbla trawy. Mogą budować z tego ogródki, karmniki i gniazda dla ptaszków, ludziki, podobizny zwierząt. Im więcej w ogrodzie kwiatów, kolorowych krzewów, drzew i roślin, tym powstaje więcej ciekawych prac plastycznych. Dzieci odczuwają bowiem piękno otoczenia przyrodniczego, które pobudza ich wyobraźnię.

Starsze dzieci mogą również wykonywać w ogrodzie drobne prace użyteczne, natomiast młodsze obserwować czynności starszaków lub im pomagać. Prace te dotyczą w szczególności hodowli roślin oraz porządkowania grządek i terenu wokół ogródka. Prace porządkowe polegają głównie na utrzymaniu czystości w ogrodzie, dbaniu o narzędzia oraz zabezpieczeniu roślin na zimę.

Hodując rośliny przedszkolaki zapoznają się z ich budową, rozwojem, sposobem pielęgnacji. Poznają ich warunki do wegetacji, zapotrzebowanie na wodę, słońce, temperaturę. Dzieci uczą się również współpracy w grupie i odpowiedzialności. Sieją, sadzą rośliny użyteczne takie jak warzywa

(rzodkiewka, sałata, fasola, pietruszka), zioła, zboża, sadzą i pielęgnują truskawki jak i rośliny ozdobne (maciejka, groszek pachnący). Najczęściej są to rośliny, których okres wegetacji jest krótki, gdyż tylko wówczas dzieci mają satysfakcję ze swej pracy, gdy mogą obserwować szybki wzrost i rozwój roślin hodowlanych i zebrać ich plony.

Dzieci młodsze powinny w swoich ogródkach hodować takie rośliny, których zbiór przypadnie na okres jesienny, gdy po wakacjach wrócą do przedszkola. Z warzyw będą to pomidory, ogórki, marchewka, pory, z roślin ozdobnych: astry, słoneczniki, aksamitki, suchokwiaty.

Ogród, o ile jest to możliwe powinien być również obsadzony drzewami liściastymi (lipa, klon, dąb, brzoza, jarzębina, wierzba), owocowymi (grusza, śliwa, jabłoń), iglastymi (sosna, świerk), krzewami (forsycja, leszczyna, porzeczka czarna, czerwona, bez) i roślinami zielonymi. Wskazane jest, aby sadzić drzewa karłowate.

Nauczyciel przed dokonaniem wyboru, jakie rośliny hodować w ogrodzie przedszkolnym, powinien wcześniej zapoznać się z ich rozwojem i pielęgnacją. Do jego urządzania można również włączyć rodziców, którzy mogą udzielić wielu niezbędnych porad.

Rośliny zielone można podzielić na trzy główne grupy: jednoroczne, dwuletnie i byliny. Do ich klasyfikacji przyjęta została ich długość życia. Do popularnych roślin ozdobnych **jednorocznych**, które można uprawiać w ogrodzie przedszkolnym należą: fasola wielkokwiatowa, groszek

pachnący, maciejka, nasturcja, rezeda wonna, wilec purpurowy, aksamitki, astry.

Rośliny **dwuletnie** zaczynają kwitnąć dopiero w drugim roku. Zaliczyć do nich można: bratka, dzwonka ogrodowego, goździka, malwę, niezapominajkę, stokrotkę. **Byliny** to: aster, chaber, lilia, mieczyk, mak, pelargonia, sasanka, tulipan¹⁰¹.

Edukacja przyrodniczo – ekologiczna w przedszkolu, dobór form jak i treści w dużej mierze zależy od wiedzy i inwencji nauczyciela.

Obcowanie z przyrodą ułatwia dzieciom odkrywanie związków i zależności pomiędzy zjawiskami, pomaga w formułowaniu wniosków, gdyż myślenie dziecka jest związane z konkretnym działaniem. W związku z tym dzieci odczuwają potrzebę bezpośredniego kontaktu z obiektami przyrodniczymi. Największą uwagę dzieci przyciągają zwierzęta. Raczej w ogrodach przedszkolnych nie prowadzi się hodowli zwierząt, zatem uwaga dzieci skupia się na ptakach, owadach, dżdżownicach.

Obserwacja ptaków może być prowadzona w ciągu całego roku. Są one jednak bardzo płochliwe, zatem jest ona krótkotrwała. Dzieci zwracają uwagę przede wszystkim na ich wielkość, ubarwienie, śpiew. Nauczycielka, oprócz walorów estetycznych powinna zwrócić uwagę dzieci na ich znaczenie pożyteczne, gdyż zjadają owady a także na konieczność ich dokarmiania podczas zimy. Ponadto dzieci poznają nazwy ptaków, miejsce ich występowania, zwyczaje, budowę,

¹⁰¹ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s. 30-36.

pokrycie ciała, sposób poruszania się i odżywiania. Poznają ich wędrówki, zwyczaje lęgowe, a także przygotowują się do opiekowania się nimi i ich chronienia.

Podczas zimy dzieci mogą dokarmiać ptaki, jednak muszą pamiętać, aby robić to systematycznie i o jednej porze, gdyż ptaki przyzwyczajają się do jednej pory karmienia. Dokarmianie ptaków nie jest zajęciem trudnym, jednak dzieci powinny wiedzieć, czym ptaki się żywią. W innym przypadku zamiast im pomóc, można im zaszkodzić. Przed przystąpieniem do dokarmiania ptaków dzieci muszą poznać kilka podstawowych zasad:

- dokarmianie należy zacząć przed nastaniem trudnych warunków pogodowych, a najodpowiedniejszą porą dla wielu z nich jest pierwsza dekada października,
- nie wolno przerywać rozpoczętego dokarmiania,
- należy je zakończyć dopiero wiosną, a najlepiej pod koniec kwietnia.

Ptaki powinny być dokarmiane karmą wysokokaloryczną. Aby tak się stało, dzieci muszą wiedzieć, jaką karmę dla jakich ptaków przygotować.

Ptaki żywiące się owocami, nasionami i drobnymi bezkręgowcami: kos, drozd śpiewak, szpak, rudzik, trznadel, dzierlatka, kwiczoł. Należy dla nich przygotować okruchy pieczywa, ziarna prosa, owsa, lnu, płatki ryżowe, owsiane, jabłka, gruszki, słonecznik, dynia, drobne kawałki mięsa.

Ptaki żywiące się przede wszystkim nasionami: szczygieł, gil, zięba, czyżyk, makolągwa, grubodziób. Dzieci

przygotowują karmę z nasion roślin oleistych: konopi, lnu, słonecznika, maku, orzechów buku i nasion drzew iglastych. Do takiej mieszanki dobrze jest dodać nasiona jabłek, gruszek, pestki wiśni i czereśni.

Ptaki żywiące się pokarmem roślinno – zwierzęcym to: sikory, kowaliki, dzięcioły. Nauczyciel wraz z dziećmi może przygotować słoninę, łój barani lub wołowy, smalec, w połączeniu z nasionami oleistymi i mieszając nasiona sosny, świerku.

Ptaki wodne: kaczki, łabędzie można dokarmiać kleikiem owsianym zmieszonym ze zmielonym mięsem, gotowanymi niesolonymi ziemniakami, śrutem owsianym, otrębami¹⁰².

Dzieci niezbyt często wykazują spontaniczne zainteresowanie ptakami, gdyż nie można do nich podejść na bliską odległość, czy pogłaskać. Nauczycielka może rozbudzać zainteresowania dzieci w tym kierunku poprzez wspólne obserwacje, opowiadania, rozmowy, czytanie i opowiadanie, wiersze, piosenki, inscenizacje, wykonywanie prac plastycznych. Przy każdej takiej okazji nauczyciel powinien zwracać uwagę na ich rolę w środowisku, w tym na niszczenie szkodników drzew i warzyw.

¹⁰² M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s. 42-43.

Kącik przyrody

Dziecko poznając świat rozpoczyna od obserwacji najbliższego otoczenia. Aby nauczyciel mógł rozwijać zainteresowania dzieci oraz zaspokoić ich ciekawość, powinien stworzyć takie warunki w najbliższym otoczeniu, aby dziecko samodzielnie mogło doświadczać i zapoznawać się z obiektami i zjawiskami przyrodniczymi. Aby to im umożliwić można przenieść część przyrody z bliższego i dalszego otoczenia do sali przedszkolnej, tworząc „kącik przyrody”, w którym dzieci mogą obserwować rośliny i zwierzęta, akwarium, terrarium oraz wykonywać różne doświadczenia. Kącik przyrody ma na celu pobudzenie ciekawości i zainteresowań dzieci, kształtowanie cierpliwości, aktywizowanie do myślenia i wyciągania wniosków¹⁰³.

„Kącik zainteresowań” jest częścią przestrzeni, pomieszczenia lub działki, ogrodu, boiska wyposażonych w określone przedmioty, które są wyrazem zainteresowań dzieci lub mają służyć dla pobudzenia określonych zainteresowań dzieci. Kąciki mogą być celowo zaplanowane przez nauczyciela przy współudziale dzieci, rodziców lub kąciki mimowolne, które są zorganizowane przez same dzieci. Mogą one mieć charakter okresowy (sezonowy) lub stały. Można spotkać w przedszkolu kącik książki, kącik – sklep. Kąciki przyrody zaliczane są raczej do kącików stałych, które są celowo i systematycznie organizowane oraz ustawicznie modernizowane i uaktualniane

¹⁰³ E.J. Frączzakowie, *Kącik przyrody w wychowaniu przedszkolnym*, WSiP, Warszawa 1991, s. 9-10.

dla realizacji określonych treści poznawczych¹⁰⁴.

Kąciki przyrody w przedszkolu mogą spełniać dwie funkcje: dekoracyjną i dydaktyczną. Kącik przyrody pełniący funkcję dekoracyjną ustawiony jest zazwyczaj w holu przedszkola, w którym umieszczone są rośliny ozdobne, duże akwaria z rybami, czy okazy przyrodnicze. Nauczyciel powinien jednak skupić się na kącikach przyrodniczych, które pełnią funkcję dydaktyczną, gdyż dzięki temu oprócz okazów przyrodniczych takich jak rośliny, zwierzęta, skały, mogą zawierać sprzęt służący do poznawania przyrody (lupa, mikroskop, akwarium z pełnym wyposażeniem) i narzędzia służące rejestracji wyników obserwacji, takie jak kalendarz pogody, kartki do rysowania, kredki. W kąciku takim powinny się także znaleźć modele zwierząt, roślin i innych obiektów przyrodniczych, książki o tematyce przyrodniczej, ilustracje, zdjęcia.

Dydaktyczny kącik przyrodniczy jest zatem miejsce w sali lub poza nią, który jest wyposażony w celowo dobrane obiekty przyrodnicze i specjalistyczne urządzenia, które zostaną wykorzystane do prowadzenia obserwacji przyrody i do jej rejestracji. Służy także do klasyfikowania okazów przyrodniczych, dokonywania pomiarów, jest miejscem upraw roślin i hodowli małych zwierząt (ryby, chomiki, świnki morskie, króliki, dżdżownice, ślimaki, patyczaki), kolekcjonowania okazów przyrodniczych, modeli przyrodniczych oraz gromadzenia materiału przyrodniczego (owoce, warzywa, kasztany,

¹⁰⁴ E.J. Frątczakowie, *Kącik przyrody w wychowaniu...*, op. cit., s. 18-19.

żołędzie itp.)¹⁰⁵.

W kąciку przyrody można prowadzić okresowe lub stałe hodowle roślin i drobnych zwierząt. Na stałe można hodować rośliny doniczkowe i zwierzęta wodne. Kryterium doboru roślin jest wiek dzieci. Im młodsze, tym rośliny muszą być barwne, o ciekawym kształcie, aby przyciągać wzrok dzieci. Są to begonie, pelargonie, pokrzywki. Jednocześnie należy dobrać rośliny, które nie będą sprawiały dzieciom kłopotów w pielęgnacji. Starsze dzieci mogą opiekować się bardziej różnorodną roślinnością, gdzie będą ją grupowały w ogródki, np. kaktusowe, rośliny o ozdobnych kwiatach, o zwisających kłęczach. Mogą także je pogrupować według zapotrzebowania na wodę czy światło¹⁰⁶.

Zadania:

- 1. Proszę opracować plan wycieczki po Szczecinie, uwzględniając wizytę w Parku Kasprowicza, na Głębokiem, w Ogrodzie Różanym.*
- 2. Poprzez jakie formy pracy będziesz kształtował właściwe zachowania dzieci w wieku przedszkolnym w kontakcie ze środowiskiem przyrodniczym?*
- 3. Do dowolnego tematu z zakresu edukacji przyrodniczo – ekologicznej dobierz najbardziej efektywne formy organizacyjne pracy dzieci.*
- 4. Opracuj własny „kąciuk przyrody”, jaki chciałbyś stworzyć w swojej sali, ze szczegółowym opisem wszystkich elementów wchodzących w jego strukturę.*

¹⁰⁵ E.J. Frątczakowie, *Kąciuk...*, s. 19-20.

¹⁰⁶ M. Studzińska, *Dzieci...*, op. cit., s. 70.

2.7. Pomoce dydaktyczne w edukacji przyrodniczo – ekologicznej

W poprzednich podrozdziałach podkreśliłam rolę i znaczenie poznania pośredniego przyrody, które nie można zastąpić nawet najnowocześniejszymi pomocami dydaktycznymi. Gutowska podkreśla, że najkorzystniejsze dla efektywnego uczenia się małych dzieci jest wielostronne poznanie rzeczywistości, które powinno odbywać się najlepiej podczas wycieczek, spacerów, wypraw do lasu, które umożliwiają bezpośredni kontakt z przyrodą¹⁰⁷.

Jednak nie zawsze ten sposób jest możliwy do zrealizowania przez nauczyciela, a wówczas stosuje on pomoce dydaktyczne, które mogą przybliżyć podjętą problematykę, zaciekać dzieci, rozbudzić motywację do poszukiwań. Środki dydaktyczne pomagają dzieciom w poznaniu nowych zagadnień bądź utrwalają już te wcześniejsze. Według Okonia pomagają one w poznaniu rzeczywistości, wiedzy o rzeczywistości, kształtowaniu postaw i emocjonalnego stosunku do otaczającej ich rzeczywistości, rozwijaniu działalności przekształcającej rzeczywistość¹⁰⁸.

Środki dydaktyczne pełnią różne funkcje. Tabela 1 zawiera szczegółowe dane w tym zakresie.

¹⁰⁷ H. Gutowska (red.), *Środowisko społeczno – przyrodnicze w klasach I-III. Książka przedmiotowo – metodyczna*, WSiP Warszawa 1989, s. 229.

¹⁰⁸ W. Okoń, *Wprowadzenie...*, op. cit., s. 287.

Tabela 1. Funkcje środków dydaktycznych

FUNKCJE DYDAKTYCZNE		ŚRODKI
Poznanie rzeczywistości	<ul style="list-style-type: none"> – w postaci naturalnej, – w postaci zastępczej, – w postaci uogólnionej. 	<ul style="list-style-type: none"> – naturalne przedmioty oraz zjawiska i procesy, czyli rzeczywistość, – modele, obrazy, filmy, przezrocza, nagrania magnetowidowe, foliogramy, – mapy, globusy, plany, diagramy, wykresy, modele.
Poznanie wiedzy o rzeczywistości	<ul style="list-style-type: none"> – eksponowanie wiadomości, – eksponowanie wiadomości za pomocą tekstów, 	<ul style="list-style-type: none"> – podręczniki, teksty w podręcznikach i czasopismach, literaturze popularno – naukowej, – teksty drukowane poprzez kserografy, kopiarki,

	<ul style="list-style-type: none"> – eksponowanie wiadomości za pomocą urządzeń technicznych. 	<p>drukarki,</p> <ul style="list-style-type: none"> – grafoskopy, czytniki, komputery
Kształowanie emocjonalnego stosunku do rzeczywistości	Ekspozycja wartości społecznych, moralnych, estetycznych i innych	<ul style="list-style-type: none"> – obrazy, przezroczka, filmy, płyty CD, nagrania, telewizja, programy komputerowe, tablice multimedialne, dzieła sztuki
Działania przetwarzające rzeczywistość	<ul style="list-style-type: none"> – kształtowanie sprawności językowych, – kształtowanie sprawności poznawczo-badawczych, 	<ul style="list-style-type: none"> – płyty CD, nagrania na różnych nośnikach elektronicznych, – urządzenia symulacyjne, komputery, wyposażenie laboratorium, gabinetów

	– kształtowanie sprawności ogólnotechnicznych.	przedmiotowych, – narzędzia, symulatory, komputery.
--	--	--

Źródło: F. Bereźnicki, *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Impuls Kraków, 2001, s. 375.

Koniecznym jest zatem stosowanie różnorodnych pomocy dydaktycznych w edukacji ekologiczno – przyrodniczej małych dzieci. Gutowska przypisuje szczególne znaczenie w poznaniu środowiska przyrodniczego następującym środkom dydaktycznym:

- **Środki manipulacyjne**, do których zalicza różnorodne okazy naturalne, narzędzia, przybory, urządzenia, naczynia, materiały, rzeczy występujące w otoczeniu, modele, zabawki. Wśród okazów naturalnych powinny znaleźć się te, które dzieci zebrały podczas wycieczek, spacerów, pobytu z rodzicami na letnim wypoczynku, podczas weekendu: liście, kwiaty, warzywa, owoce, nasiona, roślinki, kamyki, muszelki, grzyby i inne „skarby” zebrane w środowisku naturalnym. Wśród środków manipulacyjnych powinny znaleźć się narzędzia ogrodnicze, naczynia, konewki, które będą przydatne podczas upraw, doświadczeń i różnych eksperymentów. W wyposażeniu przedszkola mogą znaleźć się modele różnych urządzeń, które posłużą do poznawania przyrody nieożywionej. Zabawki, które są nieodzownym atrybutem dziecka

w wieku przedszkolnym mogą służyć im podczas budowania różnych makiet.

- **Środki wizualne (wzrokowe):** tablice, obrazy, reprodukcje, przezrocza, zdjęcia, widokówki, ilustracje, plakaty, foliogramy, prezentacje multimedialne, makiety, mapy, plansze, tablice multimedialne. Ich zaletą jest trwałość i łatwość przechowywania oraz umożliwienie dzieciom poznanie miejsc, zjawisk i okazów, które nie występują w środowisku dziecka, bądź są niedostępne obserwacji bezpośredniej. Wadą natomiast jest ich dwuwymiar, co utrudnia dzieciom ich odbiór, nie zawsze przyciągają uwagę dzieci, gdy stanowią element dekoracyjny sali dziecięcej, często wymagają użycia kosztownego sprzętu.
- **Środki audytywne (słuchowe):** filmy, dźwięki z otoczenia, programy telewizyjne, multimedialne programy edukacyjne, teksty czytane przez nauczyciela, nagrania magnetofonowe, audycje radiowe, nagrania na nośnikach elektronicznych.
- **Środki audiowizualne:** filmy dźwiękowe, programy multimedialne, telewizyjne programy publicystyczne, przyrodnicze.
- **Podręczniki, książki popularnonaukowe,** encyklopedie, czasopisma dziecięce, przewodniki, słowniki.
- **Programy multimedialne, komputerowe, tablice multimedialne,** które należą do nowoczesnych środków pobudzających proces poznania rzeczywistości¹⁰⁹.
Różnorodność środków dydaktycznych pobudzi aktywność

¹⁰⁹ A. Budniak, *Edukacja...*, op. cit., s. 99-103.

dzieci, jednak należy pamiętać, że ich przerost może negatywnie wpływać na pracę dzieci poprzez rozproszenie ich uwagi, wywołanie zmęczenia i znużenia. Środki te spełniają wiele funkcji, w tym: poznawczą, kształcącą, motywacyjną, kontrolną i wychowawczą. Pomoce te uatrakcyjniają pracę dzieci i podnoszą efektywność pracy nauczyciela, rozszerzają środowisko poznawcze dzieci, a także oddziałują na ich sferę emocjonalną i motywacyjną¹¹⁰.

W procesie kształcenia ekologicznego również nie można zapominać o środkach dydaktycznych, do których zaliczyć można:

- Środki wizualno – manipulacyjne: gry, domina o treści ekologicznej, zbiory kart, edukacyjne programy multimedialne o treści ekologicznej,
- Urządzenia i środki techniczne: lupa, mikroskop, radioodbiornik, lornetka, aparat fotograficzny, kamera wideo, diaskop, magnetofon, sprzęt laboratoryjny, narzędzia ogrodnicze, wiatromierz, zegar słoneczny, pojemniki do przechowywania roślin¹¹¹.

Zadania:

1. Wymień środki dydaktyczne, jakie będą Ci niezbędne w edukacji przyrodniczo – ekologicznej w przedszkolu.

¹¹⁰ W. Sobczyk, *Edukacja ekologiczna i prozdrowotna*, Wydawnictwo Naukowe AP, Kraków 2003, s. 48.

¹¹¹ E. Jaszczyszyn, *Ekologiczna...*, op. cit., s. 20.

2. *Do wybranych tematów zajęć z zakresu przyrody ożywionej i nieożywionej dobierz najbardziej efektywne środki dydaktyczne.*
3. *Opracuj kartę obserwacji dla dzieci w wieku przedszkolnym z zakresu edukacji ekologicznej.*
4. *Wykonaj dowolną pomoc dydaktyczną z zakresu edukacji przyrodniczo – ekologicznej.*

BIBLIOGRAFIA

1. Adamek I., *Podstawy edukacji wczesnoszkolnej*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2000.
2. Bereźnicki F., *Zagadnienia dydaktyki szkoły wyższej*, OR TWP, Szczecin 2009.
3. Bereźnicki F., *Dydaktyka kształcenia ogólnego*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2001.
4. Braun D., *Badanie, odkrywanie świata z dziećmi*, Jedność, Kielce 2002.
5. Budniak A., *Edukacja społeczno – przyrodnicza dzieci w wieku przedszkolnym i młodszym szkolnym. Podręcznik dla studentów*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2009.
6. Cichy D., *Koncepcja społecznej edukacji ekologicznej. Biologia w szkole*. Nr 5/1988.
7. Dmochowska M., *Przyroda w wychowaniu przedszkolnym*, PZWS, Warszawa 1968.
8. Elbanowska S., *Przyroda nieożywiona w wychowaniu przedszkolnym*, WSiP, Warszawa 1983.
9. *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, tom I, Wydawnictwo ŻAK, Warszawa 2003.
10. Frątczak J., *Świadomość ekologiczna dzieci, młodzieży i dorosłych w aspekcie edukacji szkolnej i nieszkolnej*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995.
11. Frątczakowie E. J., *Kącik przyrody w wychowaniu przedszkolnym*, WSiP, Warszawa 1991.
12. Frątczakowie E. J., *Edukacja sozologiczna uczniów klas I-III szkoły podstawowej. Poradnik dla nauczyciela*,

- WOM, Bydgoszcz 1992.
13. Gołaszewska M., *Człowiek wobec przyrody*, „Aura” 1981, nr 4 (100).
 14. Grzesica J., *Ochrona naturalnego środowiska człowieka – problem teologiczno – moralny*, Księgarnia Św. Jacka, Katowice 1989.
 15. Gutowska H. (red.), *Środowisko społeczno – przyrodnicze w klasach I-III. Książka przedmiotowo – metodyczna*, WSiP, Warszawa 1989.
 16. Howaniec M., *Edukacja ekologiczna w szkołach – ścieżka czy przedmiot*, Wydawnictwo DRUKAT, Mysłówice 2009.
 17. Jakowicka M., *Wzbogacanie doświadczeń uczniów klas początkowych w kontaktach ze środowiskiem*, WSiP, Warszawa 1982.
 18. Janik E., *Przyroda przeżywana i obserwowana z dziećmi przedszkolnym*, WSiP, Warszawa 1988.
 19. Jaszczyszyn E. (red.), *Ekologiczna edukacja przedszkolna*, Agro-Group, Białystok 2003.
 20. Korczak J., *Wybór pism*, t. 3, Warszawa 1958.
 21. Klim – Klimaszewska A., *Pedagogika przedszkolna. Nowa podstawa programowa*, Wydawnictwo ERICA, Warszawa 2010.
 22. Klim – Klimaszewska A., *Pedagogika przedszkolna*, Polski Instytut Wydawniczy, Warszawa 2005.
 23. Konopnicka I., *Edukacja środowiskowa dzieci w wieku przedszkolnym w opinii nauczycieli*. [w:] E. Smak (red.), *Nauczyciel w edukacji przedszkolnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2006.
 24. Korczak E., *Edukacja środowiskowa w klasach 1-3 szkoły*

- podstawowej*, [w:] J. Gzyl, W. Jarosz, E. Korczak, E. Kulka, Z. Nowińska, *Nasze środowisko – jak w nim żyć. Podstawy teoretyczne edukacji ekologicznej uczniów klas 1-3 szkoły podstawowej*, Wydawnictwo IETU, Katowice 1996.
25. Kruszewski K. (red.), *Sztuka nauczania – czynności nauczyciela*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1994.
26. Kupisiewicz C., *Podstawy dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1976.
27. Kuźniecowa B.G., *Albert Einstein*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1966.
28. Kulik R., *Jak kształtować postawy proekologiczne. Trening grupowy w edukacji proekologicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2001.
29. Kutylowska G., *Ekologia w przedszkolu. Program edukacji ekologicznej ze scenariuszami zajęć*, Wyd. „Didasko”, Warszawa 1996.
30. Lelonek M., Wróbel T. (red.), *Praca nauczyciela i ucznia w klasach 1-3*, WSiP, Warszawa 1990.
31. Łada – Grodzicka A., *ABC... Program wychowania przedszkolnego XXI wieku*, WSiP, Warszawa 2008.
32. Okoń W., *Wprowadzenie do dydaktyki ogólnej*, Wydawnictwo ŻAK, Warszawa 1996.
33. Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa PWN, 1981.
34. Okoń W., *Zarys dydaktyki ogólnej*, WSiP, Warszawa 1970.
35. Olszewska – Torbe M., *O naturze 2000 nie tylko dla najmłodszych*, Szczecin 2006.
36. Paśko I., *Cele edukacji ekologicznej najmłodszych*, „Życie Szkoły” 1992, nr 4.

37. Sawicki M., *Edukacja środowiskowa w klasach I-III szkoły podstawowej*, Wydawnictwo Semper, Warszawa 1997.
38. Sobczyk W., *Edukacja ekologiczna i prozdrowotna*, Wyd. Naukowe AP, Kraków 2003.
39. Stawiński W., *Podstawy nauczania środowiska przyrodniczego*, WSP, Kraków 1994.
40. Strzałko J., Mossor – Pietraszewska T. (red.), *Kompendium wiedzy o ekologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2003.
41. Studzińska M., *Dzieci przedszkolne poznają przyrodężywioną*, WSiP, Warszawa 1989.
42. Tuszyńska L., *Diagnoza stanu edukacji środowiskowej społeczności lokalnej w wybranych regionach Polski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
43. *Uniwersalna encyklopedia szkolna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
44. Więckowski R., *Pedagogika wczesnoszkolna*, WSiP, Warszawa 1993.

Tekst nie był wcześniej publikowany

Leonarda Rożek